

Seijst 2003 Speciale uitg. : bulletin ter bevordering van de kennis van de geschiedenis van Zeist, uitgegeven door de Van de Poll-Stichting

<https://hdl.handle.net/1874/9676>

Seijst

2003 - V

Speciale uitgave

Het Christelijk Sanatorium 1903 - 2003

Noor Mens
R.P.M. Rhoen
Flora de Vrijer

UITGAVE VAN HET ZEISTER HISTORISCH GENOOTSCHAP

De bouwgeschiedenis | 'Meer hôtel dan hospitaal' | Van Christelijk Sanatorium tot Altrecht

Speciale uitgave

Seijst

Bulletin ter bevordering van de kennis
van de geschiedenis van Zeist

ISSN 1383-2867

Verschijnt 4x per jaar. Jaargang 33.
Speciale uitgave 2003. Drukwerk: Gregorius,
Zeist. Ontwerp: Frédéric Ruys.

REDACTIECOMMISSIE

J.L. Verbeek, voorzitter. R.P.M. Rhoen, Mw.
Fl. de Vrijer, redacteurs. F.Th.H. Ruys,
vormgever.

REDACTIEADRES VOOR KOPIJ

Postadres: Vijverlaan 8, 3701 CS Zeist

POSTADRES

Aanmeldingen van nieuwe donateurs of
adreswijzigingen kunnen enkel schriftelijk
worden gemeld via Postbus 342, 3700 AH
Zeist. Giro 384 03 83

DEADLINE

Bijdragen voor het bulletin voor de uitgave
van 2003-IV: 15 november 2003.

Inhoudsopgave

Het Christelijk Sanatorium 1903 . 2003, inleiding	3
De bouwgeschiedenis, Noor Mens.	4
'Meer hôtel dan hospitaal' R.P.M. Rhoen	13
Van Christelijk Sanatorium tot Altrecht, Flora de Vrijer	33

Het Christelijk Sanatorium 1903 . 2003

In 1903 werd in aanwezigheid van Koningin Emma het Christelijk Sanatorium Zeist geopend. Deze instelling voor 'zenuwlijders' heeft zich ontwikkeld tot een algemeen psychiatrisch ziekenhuis en is thans onderdeel van Altrecht, een grote GGZ instelling in Midden Westelijk Utrecht. In Zeist is nu gedurende honderd jaar het Sanatorium een begrip. Dit jubileum vormde de aanleiding voor deze speciale uitgave.

NOOR MENS

'Zenuwlijders' vormen in de geschiedenis van de psychiatrie een bijzondere groep.¹ In tegenstelling tot 'gewone' krankzinnigen vormden zij in het algemeen geen gevaar, noch voor zichzelf, noch voor hun omgeving, maar geestesziek waren ze desalniettemin.

De Amerikaanse arts G. Beard weet hun afwijking aan de groeiende afstand tussen de 'natuurlijke' mens en zijn door de moderne beschaving steeds 'onnatuurlijker' leefomgeving, en dat zou meteen verklaren waarom deze ziekte — hij sprak van 'neurasthenie' — vooral bij de beter gesitueerden geconstateerd werd. Het was immers een typische beschavingsziekte. Inderdaad vormden welgestelde zenuwzieken vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw een lucratieve doelgroep van tal van privé-klinieken.

De Vereniging tot Christelijke Verzorging van Geestes- en Zenuwzieken was

De bouwgeschiedenis

Zeist

Chr. Sanatorium
Heeren Paviljoen

in 1888 een paviljoen ('Rustoord') begonnen bij het krankzinnigengesticht Veldwijk in Ermelo. Het was de bedoeling daarin mensen met neurotische aandoeningen te verplegen; zogenaamde zenuwlijders oftewel overspannen mensen. Zij

hoorden niet thuis in een gesloten inrichting als bijvoorbeeld Veldwijk. Daar werden alleen patiënten gedwongen opgenomen. Vrijwillige opnames in psychiatrie ziekenhuizen — of krankzinnigengestichten zoals ze toen nog

genoemd werden — was formeel niet eens mogelijk. Rustoord was bedoeld voor deze groep patiënten, die zich vrijwillig zou melden en niet het stigma van krankzinnige zou krijgen. Het initiatief in Ermelo mislukte, doordat er te weinig patiënten kwamen. Wellicht werd het paviljoen toch gezien als onderdeel van het krankzinnigengesticht. In 1895 werd het opgeheven. De vereniging had zich echter wel statutair verplicht gesteld tot exploitatie van een instelling voor zenuwlijders, waar ze in een jaarvergadering door een van hun leden aanherinnerd werd.² In 1900 werd de 'Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Zenuwlijders in Nederland' opgericht. Sindsdien sprak men meestal van de 'grote' en de 'kleine' vereniging. De bedoeling van de 'kleine' vereniging was de oprichting van een instelling voor de (christelijke) verzorging van zenuwlijders.

Een van de bestuursleden, dr. Hermannes ondernam in gezelschap van E.G. Wentink, huisarchitect van de 'grote' vereniging, een studiereis naar een aantal

klinieken in Zwitserland en Duitsland op zoek naar geschikte voorbeelden voor een nieuw op te richten sanatorium. Ze bezochten een groot aantal instellingen. Bij de inrichting van Grohmann in Zürich trof hen het devies: 'Terug tot de eenvoud des levens van ons voorgeslacht'.³

Uiteraard paste dat in de heersende opvattingen over zenuwlijders, die slachtoffers van de modernisering zouden zijn. In Baden-Baden bevond zich de kliniek van dr. Ernmerich en een sanatorium, gerund door dr. Frey-Gilbert, en in Heidelberg het 'Kurhaus Sloß Heidelberg'. Wiesbaden beschikte over het sanatorium 'Lindenhof', het 'Kurhaus für Nervenkranken' en sanatorium 'Bad Nerothal'. In Bendorf, dichterbij huis, bezocht men het sanatorium 'Rheinau' van dr. Erlenmeyer. Elk van deze instellingen had zijn eigen specifieke karakter, maar ze hadden ook veel gemeen. Steeds waren ze in fraaie villa's ondergebracht. Meestal lagen die in een landschappelijk aantrekkelijke omgeving, maar de stad was nooit ver weg, want die moest voor het nodige vertier

zorgen. De verpleegprijs hing, net als in hotels, af van de grootte en de ligging van de kamers. De klinieken leken hun uitbaters veel geld op te leveren. Dr. Ernmerich uit Baden-Baden bijvoorbeeld, gaf de indruk 'zijn koetjes op droog te hebben'.

Alleen de inrichting van dr. Erlenmeyer in Bendorf deed het slecht. Erlenmeyer weet dit aan concurrentie vanuit Nederland, waar niet lang daarvoor een kopie van zijn kliniek zou zijn neergezet in Arnhem. Uit vrees dat dit nog eens zou gebeuren werd Wentink aanvankelijk de toegang tot de villa ontzegd. Er was maar één kliniek waar niet alle patiënten vrij waren. Dr. Emmerich in Baden-Baden telde een aantal 'morfijnen' onder zijn clientèle – vooral uitgerangeerde officieren- en die moesten in bedwang worden gehouden. Alle overige klinieken hadden veel weg van kuuroorden. Een van de directeuren van de bezochte instellingen betwijfelde het bestaan van zenuwlijders in de laagste sociale lagen, hij had ze in zijn kliniek althans nog nooit aangetroffen.

Hermanides en Wentink merkten in hun verslag fijntjes op dat de verpleegprijs die hij vroeg, dat ook niet erg waarschijnlijk maakte. Hermanides en Wentink besloten hun verslag met een aantal concrete aanbevelingen. Klinieken voor zenuwlijders moesten gelegen zijn in een mooie omgeving. Bos- en tuinbouwgrond, weides en bouwland hoorden in de nabijheid te zijn, want het landschap diende niet alleen om erin te wandelen, maar ook voor landarbeid. Indien mogelijk was een eigen melkerij aan te bevelen. Een ligging in

de nabijheid van de stad werd aangeprezen. Niet alleen vergemakkelijkte dat de aansluiting op allerlei nutsvoorzieningen, bovendien maakte het de gang naar de kerk eenvoudiger en bood het de patiënten gelegenheid tot vertier. Een kliniek zou in eerste aanleg uit twee grote paviljoens kunnen bestaan. Het ene kon de patiënten van de eerste en tweede klasse onderdak bieden, het andere de patiënten van de derde klasse. De bouw moest voorzien in uitbreidingsmogelijkheden die de schoonheid van het complex niet bena-

deelden. Klinieken voor zenuwlijders stelden hoge eisen aan de architectonische uitstraling.

*'Het gebouw ziet er aangenaam uit, niet somber, de stijl zij vlug. Zijn aanblik wekke de gedachte: "hier zou ik wenschen verpleegd te worden." De entree zij lachend. (...) De kamers ontvangen veel licht en hebben zooveel mogelijk balkons. Een groote ruime veranda bestrijke de zuidzijde, of zuid-oost of zuid-westzijde van het gebouw naar zijne ligging met betrekking tot den windstreek.'*⁴

Voorzieningen als centrale verwarming verhoogden het comfort. Over de therapeutische eisen van een zenuwlijderskliniek bleek weinig consensus te bestaan, maar Hermanides vond dat het aanbod aan behandelmethode er niet toe mocht leiden de patiënten extra aan hun ziekte te herinneren. Doel was juist om die te vergeten. Hij stelde voor dat door het aanbrenge van spreuken te bevorderen.

'Ik zou wel hygiënische teksten aan de wanden willen geplakt zien als daar zijn:

“Het is verboden over ziekten te spreken” en “Ziekten bestaan niet, daar zijn welverschillende graden van gezondheid” en “Er bestaat geen ongeluk, er bestaan verschillende graden van geluk” en “Er bestaat geen slecht weer, er bestaan verschillende soorten van goed weer” enz. De pessimisten — en dat zijn veel zenuwlijders — dienen optimistisch geleid te worden. ⁵

Natuurlijk dichtte hij daarbij aan de godsdienst een bijzondere rol toe en juist dat aspect had hij op zijn studiereis node gemist. Verder gaf Hermanides nog een advies over de naam die de nieuwe kliniek voor zenuwlijders zou moeten krijgen.

“Tenslotte acht ik het volstrekt niet onverschillig voor het succes onzer onderneming, welken — onze Stichting zal dragen. Sanatorium lacht mij ‘t meest toe, b.v. Christelijk Sanatorium voor Zenuwlijders, om ons beginsel en ons arbeidsveld aan te geven. Verder dunkt mij geen bijzondere bijbelsche of neutrale naam noodig — tenzij het landgoed, dat gekocht wordt, een goeden naam hebbe. Dan kunnen wij

dien er bijhouden en op Christ. Sanatorium volgen laten.” ⁶

Die naam werd dan ook gekozen voor het Christelijk Sanatorium in Zeist, dat op 7 juli 1903 zijn deuren opende. Het terrein was gelegen tegen een ruim 60 hectare groot dennenbos. De tuinarchitecten Groenewegen en Zonen maakten het ontwerp voor het omringende park. Bossen werden doorsneden door wandelpaden, zodat de verpleegden ruime gelegenheid hadden in de buitenlucht te verkeren. Architect Wentink koos voor de opzet van het sanatorium het paviljoenstelsel. De meeste psychiatrische ziekenhuizen werden volgens dit stelsel gebouwd. Voordelen daarvan waren een optimale inpassing in de natuur en fysieke scheiding tussen de verschillende categorieën en klassen patiënten. Men kon klein beginnen en langzamerhand uitbreiden. De vrije, bosrijke omgeving bood de gelegenheid voor de patiënten hun verblijf door wandelingen te veraangename, hetgeen een heilzame werking op hun geestesge-

steldheid had. Bovendien — dat gold met name voor de instellingen op levensbeschouwelijke grondslag — liet een paviljoen zich uitstekend als een soort gezin organiseren, waarmee het de ‘natuurlijke’ sociale omgeving van de patiënt als het ware imiteerde. Het eerste gesticht dat volgens dit systeem werd opgezet was Veldwijk in Ermelo (1884), eveneens naar ontwerp van Wentink. In de daaropvolgende jaren verschenen overal nieuwe gestichten in paviljoenstelsel dat tot de Tweede Wereldoorlog het gangbare type voor psychiatrische ziekenhuizen bleef. Het Christelijk Sanatorium bestond in eerste aanleg uit een hoofdgebouw, een badhuis, een keukengebouw, drie villa’s voor verpleegden en een villa voor de geneesheer-directeur. Wentink zette met zijn luxe architectuur de toon; de invloed van de studiereis is te herkennen in de toen veelvuldig in villa’s en landhuizen toegepaste chaletstijl. Het exterieur bestaat ter hoogte van de begane grond uit baksteen, op de verdiepingen is gebruikgemaakt vanaf wisselend voeg- en pleisterwerk, met toe-

passing van witte zandsteen voor sluitstenen en blokken.

Het hoofdgebouw is met de voorzijde georiënteerd op het zuidwesten en bestaat uit een middendeel waarin zich op de begane grond een bal, een trappenhuis en twee ontvangstkamers bevinden. Aan de ene zijde van dit middendeel bevindt zich een grote eetzaal, aan de andere zijde een conversatiezaal, beide met veranda's aan de voorzijde. Aan de achterzijde liggen aan een brede gang de vertrekken voor de artsen en administratie. Op de eerste verdieping bevindt zich in het midden een grote recreatiezaal en in de ene vleugel de kamers voor de vrouwelijke en aan de andere zijde voor de mannelijke patiënten tweede klasse. De kamers hebben aan de voorzijde loggia's. Aan de achterzijde liggen de kamers voor de verpleegsters, theekeukens, garderobes en linnenkamers. De tweede verdieping is tijdelijk ingericht voor derde klasse patiënten. Na uitbreiding van het complex zou deze verdieping voor observatie van tweede en derde

klasse patiënten gebruikt gaan worden. Ook hier liggen de patiëntenkamers aan de voorzijde en de dienstvertrekken aan de achterzijde. De zolderverdieping is ingericht voor personeel en opslag. Aan de oostzijde en aan de westzijde van het hoofdgebouw liggen een villa voor respectievelijk dames en heren eerste klasse. De beide villa's zijn verbonden met het hoofdgebouw door middel van een gebogen en overdekte wandelgang. Deze gang is open aan de zuidzijde en gesloten aan de noordzijde. Beide villa's zijn gespiegeld ten opzichte van elkaar en hebben op de begane grond een salon en suite, een serre en een veranda en twee patiëntenkamers. Op de verdieping bevinden zich vijf patiëntenkamers, een theekeuken, garderobes en een kamer voor de verpleegster. Wat verder verwijderd van het hoofdgebouw bevindt zich nog een vrijstaand paviljoen voor vrouwen derde klasse. Dit paviljoen bestaat uit drie gezelschapskamers, twee eenpersoonskamers, de vertrekken van de hoofdverpleegster en enkele dienstvertrekken op de begane grond en

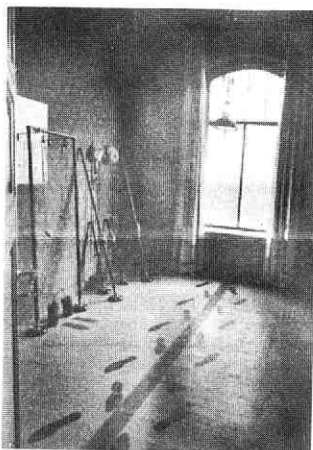
op de verdieping drie vierpersoonskamers, vijf eenpersoonskamers en een kamer voor de verpleegster. Op de zolder bevinden zich dienstbodekamers en een strijk- en mangelkamer. Vanuit het hoofdgebouw komt men vanuit het centrale trappenhuis via een tien meter lange gang in het badhuis. Hierin bevinden zich onder meer een grote zaal voor verschillende geneeskundige baden en douches en vier kamers met kuipbaden. Het keukengebouw is eveneens via een gang met de achterzijde van het hoofdgebouw verbonden. Voor aan het terrein ligt de villa van de geneesheer-directeur. Het gehele complex kon zestig patiënten huisvesten. In 1904 vond de eerste uitbreiding van het complex plaats. Het in het oorspronkelijke plan opgenomen paviljoen voor mannen derde klasse werd gerealiseerd, het Bosgebouw, een paviljoen voor de medische dienst en de arbeid van patiënten, de tuinmanswoning en de timmerwerkplaats werden gebouwd. In de jaren die daarop volgden werd het Sanatorium uitgebreid met een pastorie, die later als damespaviljoen werd inge-

richt (Paviljoen V), een kolenloods en er werden een moestuin, een openluchtbad en een vloeiveld (voor de afvoer van rioolwater) aangelegd.

Een toenemende vraag naar verpleegruimte werd vlak voor de Tweede Wereldoorlog opgelost door de bouw van een nieuw paviljoen met een capaciteit van veertig bedden. Ook werd toen eindelijk de kapel gebouwd die al jarenlang op het verlanglijstje stond van de vereniging. Het ontwerp is van architectenbureau Van Velze Oskam. In de geest van dat gebouw dacht men ook de verder noodzakelijke uitbreidingen die echter door de oorlog werden verstoord. Tijdens de oorlog werd het Sanatorium ontruimd en gesloten. Na de oorlog — de gebouwen waren tijdens de oorlog voor het grootste deel ongerept gebleven — was er een groeiende behoefte tot vernieuwing en uitbreiding van het Sanatorium. In het jaarverslag van de vereniging van 1951-1952 stond te lezen:

‘Wij hebben voor de oorlog en direct erna de gebouwen zoveel doenlijk gerestaureerd; serres waren vernieuwd, het hele badhuis

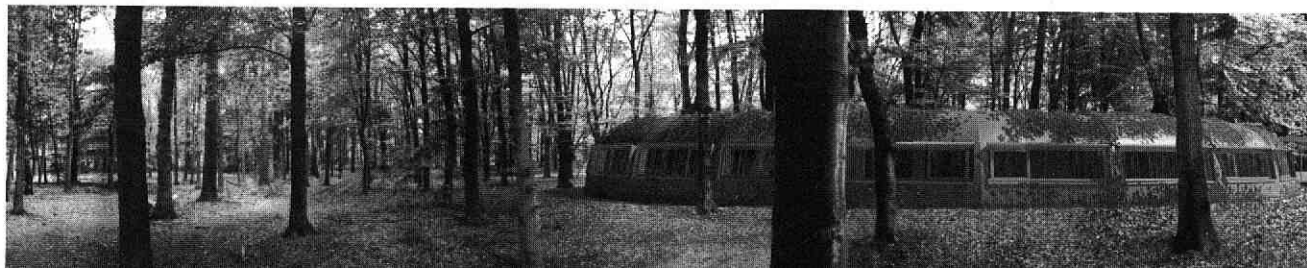

was gemoderniseerd, grote plantenkassen gebouwd. Doch het hoofdgebouw was toch niet wat het zijn moest. Men moest het doen zonder lift, met een verouderde verwarming, al te beperkte en stijve personeelsruimte; geen eigen leslokaal meer; werktherapie en onderwijs in één kamer; directeur en dokters klein behuisd in schaars verlichte vertrekken; tekort aan onderzoeksruimte.⁷

Het hoofdgebouw werd geheel verbouwd, gemoderniseerd en uitgebreid. Leo G. Visser, een architect gevestigd in Zeist, maakte hiervoor in de jaren 1951-1952 het

ontwerp dat in de daaropvolgende jaren werd uitgevoerd en aan het hoofdgebouw een totaal nieuw uiterlijk gaf. In de jaren 70 ontstonden grote plannen tot herstructurering en uitbreiding van het Sanatorium. Er werd een bouwteam ingesteld waarin de directie van het sanatorium, Raadgevend Efficiency Bureau Bosboom en Hegener en Architectenbureau E. Reitsma zitting namen. Belangrijkste uitgangspunten van de plannen waren dat het hoofdgebouw als klasse-afdeling gehandhaafd zou blijven en nieuwe gebouwen gerealiseerd zouden worden voor de huisvesting van het personeel en voor

geestelijk gestoorde bejaarden. Het bouwteam bezocht verschillende instellingen in Nederland en Engeland. Bezocht werden Meer en Bosch in Heemstede, Nieuw-Toutenburg in Noord-Bergum, De Ichtuskliniek in Capelle aan den IJssel, De Sint-Franciscushof in Raalte, CowJey Road Hospital in Oxford en Mapperly Hospital in Nottingham. Vooral bij de bezoeken aan de beide Engelse ziekenhuizen werd veel aandacht besteed aan de wijze waarop integratie van intramurale en extramurale zorg aan geestelijk gestoorde bejaarden tot stand was gekomen. Nog in hetzelfde jaar was een programma van eisen opgesteld

voor een leerlingenflat, een geriatrische afdeling en een dienstgebouw. Begin 1969 werden de schetsplannen aan de ziekenhuiscommissie ter goedkeuring voorgelegd en in 1972 kon met de uitvoering van de gebouwen worden gestart. Langzamerhand was er van de oorspronkelijke opzet weinig meer over. Overal op het terrein waren in de loop van de tijd gebouwtjes bijgebouwd, andere werden afgebroken of uitgebreid. Daar kwam nog bij dat geen enkele instelling in de jaren tachtig en negentig ontsnapte aan het integratiebeleid waarbij uiteindelijk alle patiënten voor wie dat haalbaar was, overgeheveld werden naar de stad. Waar deze substitutie voltooid was, liet ze de terreinen van de klassieke gestichten vaak deels leeg achter. Herstructurering bleek vaak noodzakelijk. Complexen als het Christelijk Sanatorium blijken echter bijzonder geschikt voor de verpleging van bijzondere patiëntengroepen die langdurige zorg nodig hebben. Een voorbeeld is het paviljoennaar ontwerp van VMX Architects. Het opvallende ontwerp is bestemd voor patiënten

die door hun lichamelijk handicap in geestelijke nood zijn geraakt. Het lijkt een in de aarde genesteld ruimteschip dat door zijn groene kleur enigszins in de bosrijke omgeving lijkt te willen opgaan. Dankzij de ronde vorm heeft elke patiënt 'a room with a view' op de omliggende natuur.

Noten

¹ Deze tekst is deels gebaseerd op: N. Mens, *De architectuur van het psychiatrisch ziekenhuis*, Wormer 2003.

² J. Huizenga, *Memorable mensen en memorabele momenten uit de geschiedenis van de intramurale gezondheidszorg*, Lochem 1991, 257

^{3,4,5,6} Verslag van een bezoek aan eenige zenuwinstellingen. Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme, Vrije Universiteit Amsterdam, Archiefvereniging tot Christelijke Verzorging van Geestes- en Zenuwzieken, 1884-1981 (Archiefnr. 501), inv.nr. 52. 4 Ibidem. 5 Ibidem. 6 Ibidem

Literatuur

- Blijdenstein, R., *Zeist, groei en bouw. Patijnpark, Dorpskern en Wilhelmínapark*, Zeist 1984.
- Blijdenstijn, R., *Architectuur en stedenbouw in de provincie Utrecht, 1850-1940*, Zwolle/Zeist 1996.
- Bresler, J., *Hell- und Pflegeanstalten für Psychisch-kranke in Wort und Bild (Band I)*, 1914.
- College voor Ziekenhuisvoorzieningen, *Inventarisatie 1978 psychiatrische inrichtingen in Nederland*, Utrecht 1979.
- Feringa, J.H., 'Het Christelijk Sanatorium voor Zenuwlijders te Zeist', *Eigen Haard*, 5 maart 1904, pp. 148-151.
- 'Het Christelijk Sanatorium voor zenuwlijders te Zeist', *De Spiegel* 5 (1910) 2, pp. 9-15
- Huddleston Slater, W.B., *Nederlandsche sanatoria en herstellingsoorden*. Gids, Den Haag z.j., [1933]
- Huizenga, J., *Memorable mensen en memorabele momenten uit de geschiedenis van de intramurale gezondheidszorg*, Lochem 1991
- Hutschemaekers, G., C. Hrachovec (red.), *Heer en heelmeeesters. Negentig jaar zorg voor zenuwlijders in het Christelijk Sanatorium te Zeist*, Nijmegen 1993.
- Mens, N., *De architectuur van het psychiatrisch ziekenhuis*, Wormer 2003
- Santé Magazine [uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Chr. Sanatorium voor Neurosen en psychosen te Zeist], augustus 1978
- Wentink, E.G., J.C. Wentink, 'Christelijk Sanatorium voor Zenuwlijders te Zeist', *Bouwkundig Tijdschrift*, deel 21 (Deel 47 der *Bouwkundige Bijdragen*), 1903, pp. 16-17; plaat XII-XIII.

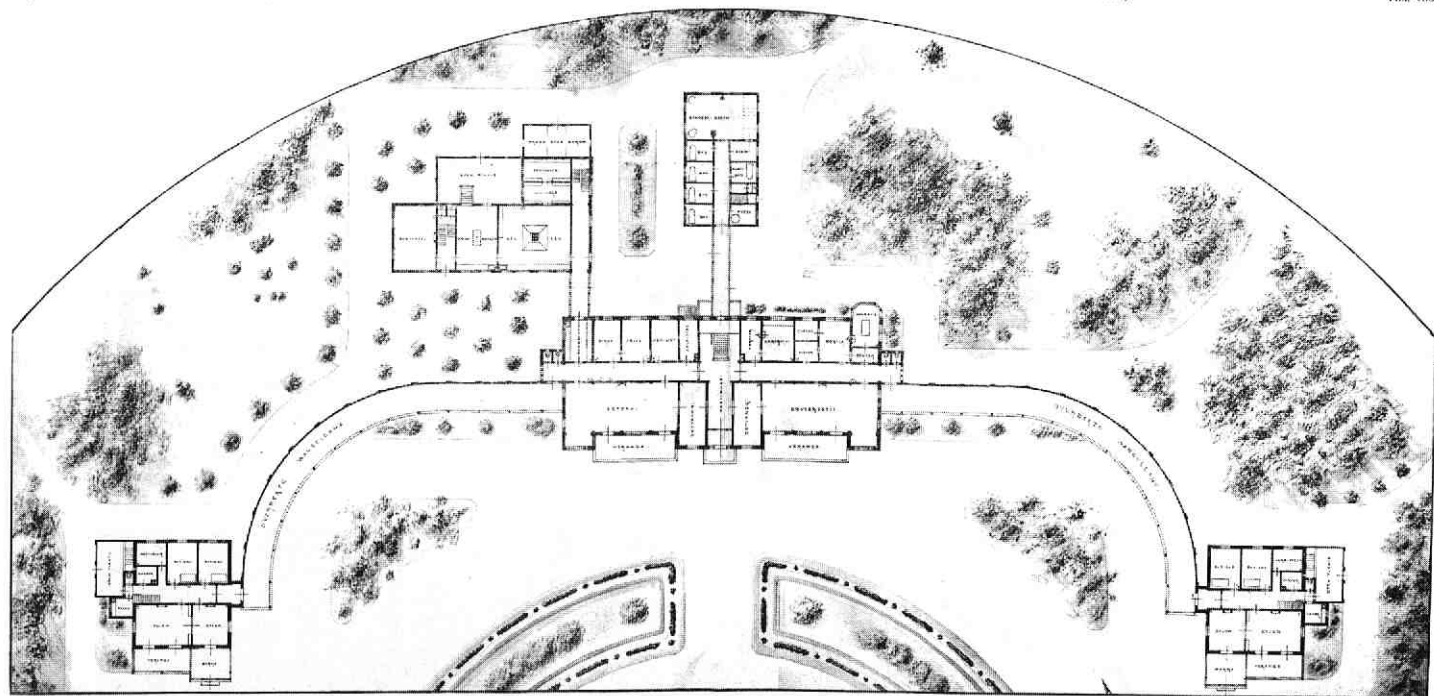
Villa voor Heeren-patiënten

Galerij

Hoofdgebouw.

Galerij

Villa voor Damespatiënten.

Begane-grond. Schaal 1 : 3.400.

CHRISTELIJK SANATORIUM VOOR ZENUWLIJDERS, TE ZEIST.

Architecten: E. G. WESTINK en J. C. WENTINK.

‘Meer hôtél dan hospitaal’

Een beeld van de oprichting en de bouw van het Christelijk Sanatorium in Zeist

R.P.M. RHOEN

In 1884 werd de ‘Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Krankzinnigen en Zenuwlijders’ opgericht. Die vereniging richtte in de loop der jaren meerdere psychiatrische inrichtingen op, te weten “Veldwijk” in Ermelo (1886), “Bloemendaal” in Loosduinen (1892), “Dennenoord” in Zuidlaren (1895), “Wolfheze” in Renkum (1907) en “Vogelenzang” in Bennebroek-Hillegom (1928) en de psychiatrische-neurologische kliniek aan het Valeriusplein te Amsterdam (1910).

Omdat de vereniging er niet in slaagde haar doelstelling ten aanzien van zenuwlijders te verwezenlijken, deed het bestuur in 1899 aan de algemene vergadering het volgende voorstel:

‘Inzake de oprichting van eene Stichting voor Zenuwlijders stelt het Algemeen

Bestuur voor: dat de Algemeene Vergadering besluite, pogingen aan te wenden, dat voor de zaak der Zenuwlijders eene afzonderlijke Vereeniging op denzelfden grondslag als deze Vereeniging, en in zusterlijke verhouding tot haar, worden opgericht.’

Met dat doel kwamen op 5 september 1900 in Utrecht de heren Jhr. Mr. T.A.J. van Asch van Wijck, M.J. Chevallier, burgemeester van Valburg, N.A. de Gaay Fortman, predikant te Amsterdam, C.W. Graaf van Limburg Stirum te Arnhem, P.

Roodhuijzen te Zeist, F. Gunnink Bzn. te Kampen, Dr. E.A. Keuchenius te Scheveningen, Dr. S.R. Hermanides te Geldermalsen, Ds. J.W.A. Notten te Velp, Ds. A. van Andel te Heerenveen en Ds. J.H. Feringa¹ te Zaandam bijeen. Met de vaststelling van de statuten werd de nieuwe vereniging geconstitueerd. Het bestuur van de nieuwe vereniging werd gevormd door de heren die bij de oprichting aanwezig waren. Later traden Mr. J. van Giffen uit Heerenveen en Mr. H.J.H. Baron van Boetzelaer uit Utrecht nog tot het bestuur toe. Bij Koninklijk besluit van 3 juli 1901, Staatsblad 139, werden de statuten goedgekeurd. De nieuwe vereniging kreeg de naam 'Vereeniging tot Christelijke verzorging van Zenuwlijders in Nederland'. De vereniging droeg een gereformeerd signatuur. Artikel 2 van de statuten bepaalde dat als grondslag de Heilige Schrift naar de verklaring van de Gereformeerde Belijdenisschriften diende.

Koningin Emma was in 1903 bereid om beschermvrouw van de vereniging te worden.

Plaatselijke verenigingsafdeling

Uit het verslag van de op 23 september 1903 gehouden algemene vergadering van de Vereniging tot christelijke verzorging van zenuwlijders in Nederland blijkt dat er 63 verenigingsafdelingen bestonden. In Zeist bestond ook een plaatselijke afdeling. Uit het verslag dat in de Weekbode van 8 januari 1902 staat, valt op te maken dat de afdeling nog niet lang bestond, want er is sprake van een voorlopig bestuur. In het verslag komen zoveel zaken aan de orde dat we bericht integraal overnemen.

'Vrijdag jl. hield de afd. Zeist van de Vereeniging tot christelijke verzorging van zenuwlijders eene huishoudelijke vergadering in het lokaal boven de Ger. School. Daarin werd o.m. meegedeeld dat het benodigd kapitaal voor den bouw eener inrichting nagenoeg is volteekend, zoodat met dien bouw zal worden begonnen. De geneesheer-directeur is reeds benoemd maar om enkele omstandigheden is het wenschelijk, dat zijn naam nog geheim gehouden wordt. Men is ook reeds begon-

nen met het kappen van het noodige terrein op de aangekochte gronden, groot 62 HA. De naam der stichting zal "Elim" zijn. Het voorloopig bestuur der afdeling trad af. Gekozen werden tot bestuursleden, de hh. P. Roodhuyzen, B. Balhuizen, J. van Zanten, H. Hense, H. Meerdink en ds. Honig. De laatste twee waren niet tegenwoordig, de overigen namen staande de vergadering hunne benoeming aan. (St. Ct.) Omtrent deze zaak schrijft men nog van hier aan de Standaard:

'We kunnen nu mededeelen, dat de totstandkoming van de inrichting tot christelijke verzorging van zenuwlijders verzekerd is. De leening van f250.000, die daarvoor wordt aangegaan, heeft aanwankelijk goed onthaal gevonden; zoodat de bouwplannen voor de eerste paviljoens reeds worden in orde gemaakt. De stichting, zal zoo men weet, die op een schoon boschrijk terrein zal verrijzen, zal den naam "Elim" dragen.'

De benoeming van ds. Honig² tot bestuurslid was een beetje voorbarig. Hij accepteerde de benoeming niet. Het

bestuur koos op 17 januari 1902 P. Roodhuyzen tot voorzitter, J. van Zanten tot secretaris en H. Meerdink tot penningmeester.

De gereformeerde school waar deze vergadering werd gehouden, stond aan de Kerkweg 11.

In de krant wordt hierna niets meer over de Zeister afdeling geschreven. Zij komt ook niet voor in het Adresboek van Zeist, dat jaarlijks verscheen. Wel in de jaarverslagen van de vereniging wordt de plaatselijke afdeling nog lang genoemd.

In het hierboven genoemde verslag wordt gezegd dat de naam van de nieuwe geneesheer-directeur nog geheim was. In de Weekbode van 19 februari 1902 wordt de sluier voor de abonnees opgetild:

*'Tot geneesheer-directeur van de stichting "Elim" van de Vereeniging tot Christel. Verzorging van zenuwlijders is benoemd de heer Dr. Hermanides, arts te Geldermalsen, die de benoeming heeft aangegomen.'*³

Elim

Over de naam van de nieuwe vestiging van de Vereniging tot christelijke verzorging van zenuwlijders in Nederland in Zeist bestond in het eerste jaar verwarring. In de krant van 8 januari 1902 staat:

'De stichting, zal zoo men weet, [...] den naam "Elim" dragen.'

Deze naam wordt daarna nog meerdere malen vermeld. Het laatst in een krantenbericht van 4 februari 1903.

Elim verwijst, hoe kan het anders bij een christelijke instelling, naar de bijbel. In het boek Exodus, hoofdstuk 15, vers 27, staat:

'Na de tocht door de zee kwam Israël in de woestijn, waar geen water was. Doch toen kwamen zij te Elim, en daar waren twaalf waterfonteinen, en zeventig palm-bomen; en zij legerden zich aldaar aan de wateren.'

De uitdrukking *Toen kwamen zij te Elim* betekent *Toen kwam er verpozing en rust*. Voor een rustoord voor zenuwlijders zeker een mooie naam. Maar toch werd als naam Christelijk Sanatorium aangeno-

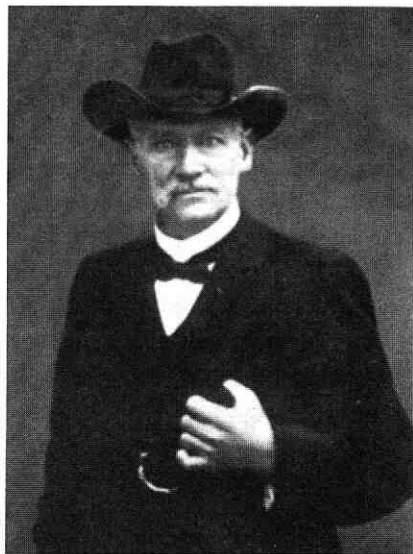

men. Het bestuur besloot daartoe al in zijn vergadering op 24 april 1902. Het heeft wel nog even geduurd eer die naam was ingeburgerd.

Vestiging in Zeist

De Weekbode meldde op 17 augustus 1901 dat P. Roodhuijzen voor rekening van de Vereniging tot christelijke verzorging van zenuwlijders in Nederland het in Zeist gelegen bos Het Parmentiersvak had aangekocht om er een sanatorium voor zenuwlijders te bouwen. Roodhuijzen (1826-1911), die lid van het bestuur van deze vereniging was, woonde in Zeist. Hij vervulde verschillende openbare functies. Zo was hij lid van de gemeenteraad van Zeist (1898-1903) en lid van de Provinciale Staten (1898-1907).⁴

De redenen waarom de genoemde vereniging zich in Zeist heeft willen vestigen, zullen waarschijnlijk de mogelijkheid zijn geweest om in Zeist een groot en geschikt terrein te kunnen aankopen, gelegen in een gezonde en rustige omgeving, dat goed bereikbaar was vanuit Utrecht en Zeist

Dr. S.R. Hermanides.

FOTO GAZ

had de naam een deftig dorp te zijn. Met het oog op het milieu van de patiënten, die men wilde aantrekken, was dit laatste zeker niet onbelangrijk. Kerkhoven en Vijselaar (*Heer en heelmeesters [...]*, p. 44) constateren dat de instituten voor zenuwlijders geconcentreerd waren in het midden van het land. Rust, isolatie en

een verblijf in de natuur waren voor het herstel van een zenuwpatiënt noodzakelijk. Als vestigingsplaats koos men de zich ontwikkelende chique 'groene' villadorpen in de omgeving van regionale centra als Arnhem, Utrecht en Den Haag. En Zeist voldeed aan die voorwaarden. Zeist telde in 1901 9304 inwoners.

Op 1 november 1901 had ten overstaan van notaris L.A. Langeveld te Dordrecht de overdracht plaats. De Vereniging tot christelijke verzorging van zenuwlijders in Nederland, toen nog in Utrecht gevestigd, kocht het bijna 62 hectaren grote bos van J.P. van den Brink uit Utrecht. Het bos wordt in de notariële akte omschreven als:

'dennen- en eikenboschgrond met daarop staande vier woningen onder één dak met schuren, genaamd "de Vier Zinnen", koepel of zomerhuis, boschwachters- of jagerswoning en schuur, voorts met alle daarop staande boomen en beplantingen en verder aanbehooren [...].'

Als ligging van het bos wordt in de akte opgegeven:

'aan de Oostzijde van den Straatweg van Utrecht naar Zeist [...] achter het landgoed "Ma Retraite" en als belendingen: 'ten noorden door den Ouden Woudenbergischen Weg, waarlangs aan de overzijde eigendom ligt van de Erven van den Heer J.J. Kluppel, ten oosten door een weg van de gemeente Zeist, waarlangs aan de overzijde eigendommen van baron van Boetzelaar van Oosterhout, ten zuiden door de eigendommen van de gemeente Zeist en den Heer J.H. van Marwijk Kooij en den Ouden Arnhemschen Weg en ten westen door dienzelfden weg, waarlangs aan de overzijde de eigendommen van den heer F.N. van der Muelen'

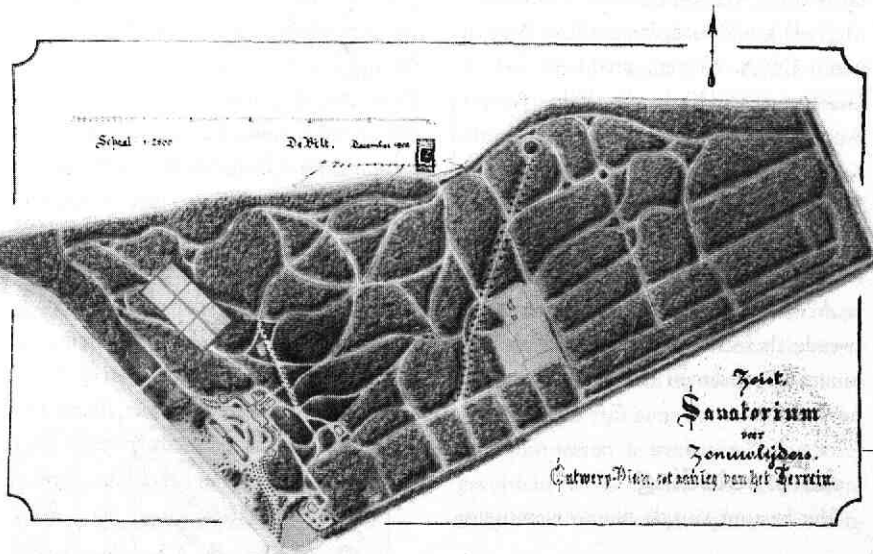
oftewel de Oude Woudenbergse Zandeweg, de Panweg, de Burgemeester Patiijnlaan en de Oude Arnhemseweg. De koopsom bedroeg 35.000 gulden. Uitgezonderd van de verkoop waren:

'het rasterwerk of vlechtdraad om het land van den opzichter met de sparrenpaaltjes, zoomede eenig afbraak, eenige jonge vruchtboompjes, alsmede het mos en strooisel, voor zooveel dit door den ver-

kooper vóór den negenden Augustus dezes jaars is verkocht [...].'

J.P. van den Brink had het bos Het Parmentiersvak⁹ in 1873 gekocht van Mr. J.L.H. van Roijen uit Achttienhoven, oud-burgemeester van Jutphaas. Het bos ontleende zijn naam aan een vroegere eigenaar, Anthony Carel Parmentier, heer van Heeswijk, overleden te Utrecht in

1666. Door vererving en verkoop kwam het bos in 1828 in handen van G.A.G.Ph. Baron van der Capellen, oud-gouverneur van Nederlands-Indië, die op de buitenplaats Vollenhove in De Bilt woonde. Deze was ook eigenaar van het aangrenzende tussen de Oude Woudenbergseweg en de (Oude) Amersfoortseweg gelegen bos Het Klompjesvak; ook wel Bos van

Vollenhove of, naar een andere eigenaar, Kluppelbos genoemd. Na de dood van Van Capelle in 1848 verkochten zijn erven het bos aan de hiervoor genoemde Van Roijen. De oude naam Het Parmentiersvak zou na de vestiging van het Christelijk Sanatorium spoedig in onbruik raken. In 1907 wordt al gesproken over het Sanatoriumbos.

Bij de koop werd de Vereniging tot christelijke verzorging van zenuwlijders in Nederland vertegenwoordigd door de heren J.W.A. Notten, predikant van de Gereformeerde Kerk van Velp, A. van Andel, predikant van de Gereformeerde Kerk van Heereveen, en C.W. Graaf van Limburg Stirum, kamerheer in buitengewone dienst van de koningin, Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw, te Arnhem. De eerste als voorzitter, de tweede als secretaris en de derde als penningmeester, samen het moderamen van het bestuur.

Aanbesteding

Het bestuur van de nieuwe vereniging

had veel werk te verzetten. Theoretische rapporten over verpleging van patiënten in gestichten of gezinsverpleging moesten worden behandeld. Moest er één of meerdere vestigingen komen. Eisen te stellen aan het verplegend personeel moesten worden opgesteld, maar ook zijn salariering moest worden geregeld. En natuurlijk de voorbereiding van de nieuwbouw.

Als architect voor het te bouwen Sanatorium werd E.G. Wentink uit Schalkwijk aangetrokken. Op 20 mei 1902 stuurde Wentink het bouwplan voor het Sanatorium naar de gemeente Zeist. Burgemeester en wethouders verleenden op 23 mei vergunning voor de bouw.

In de Weekbode van 3 mei stond al een bericht betreffende de aanbesteding:

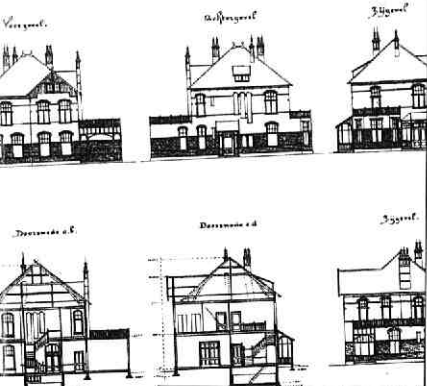
'De aanbesteding van het bouwen van een sanatorium alhier voor rekening der Vereniging tot Christelijke Verzorging van Zenuwlijders zal plaats hebben op 23 Mei 1902 in het Hôtel Schneider [thans Hermitage, Rh.]. Bestek en teekeningen zijn te bekomen bij den Architect E.G. Wentink Senior te Schalkwijk.'

Blijkbaar was er vooroverleg geweest met het gemeentebestuur en was de verlening van de bouwvergunning nog slechts een formaliteit. Door de aannemers werd als volgt ingeschreven:

Joh. de Ruiter , Arnhem	f 225.000
M. Wardenier , Arnhem	f 226.100
W. Alberts & Zn. , Amsterdam	f 169.914
W.A. Verbrugge , Gouda	f 166.980
A. Michiels , Utrecht	f 166.240
H. Beltman , Deventer	f 165.960
J.J. Duim , Gouda	f 165.814
B. de Bruijn , Weesp	f 165.600
C.F. Plaat , Weesp	f 165.000
R. Rijksen , Utrecht	f 164.900
H. Abeson , Steenwijk	f 164.800
H.J. Juriëns , Utrecht	f 163.000
T. de Herder , Zwolle,	
N.M. Bollen , Utrecht	f 162.000
J. Bijlaard ,	
J.R. de Jong , Hilversum	f 158.000
Fr. Raaimakers , Amsterdam	f 155.000
G. van Rassel , Utrecht	f 151.000
W. v.d. Meij , Bussum	f 147.000
D. van Mameren , Asch	f 143.854
N. Willemsen , Vreeswijk	f 143.322

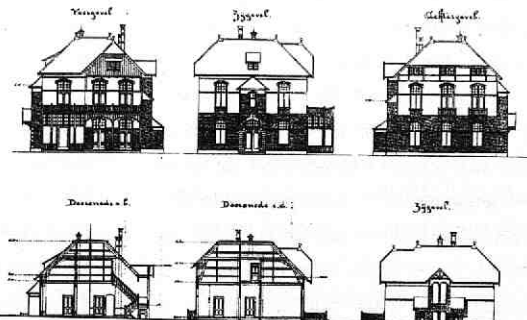
ORIUM VOOR ZENUWLÏDERS TE ZEIST.
GEGESCHEN DIRECTOR.

BLAD 10.

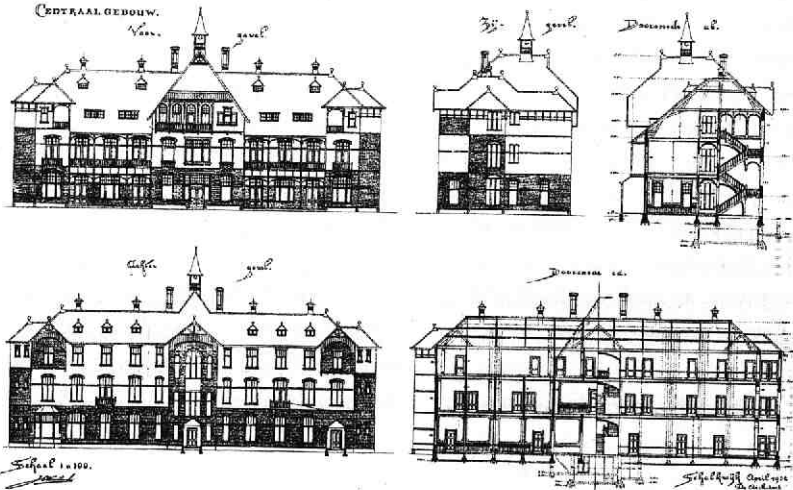
SANATORIUM VOOR ZENUWLÏDERS TE ZEIST.
Paviljoen v. kranen.

BLAD 4.

SANATORIUM VOOR ZENUWLÏDERS TE ZEIST.
CENTRAAL GEBOUW.

BLAD 7.

De opdracht werd, zoals men kan verwachten na het zien van deze inschrijvingen, gegund aan N. Willemsen te Vreeswijk, de laagste inschrijver.

Naar aanleiding van de aanbesteding van de bouw wijdde het Utrechts Dagblad een artikel aan het bouwplan. Dit artikel werd door de Weekbode overgenomen in zijn uitgave van 24 mei 1902.

'Omtrent het te bouwen sanatorium "Elim" alhier voor zenuwlijders kan het Utr. Dbl. Het volgende mededeelen: Een terrein is aangekocht met heuwelachtig dennenbosch nabij den straatweg van de Bilt naar Zeist en aan de achterzijde nabij het nieuwe station Zeist. [...]

Eerste steenlegging

Na de aanbesteding duurde het ongeveer anderhalve maand voordat de eerste steen werd gelegd. In de tussentijd zal een aantal zaken zijn geregeld en voorbereid. Eind juni waren de werkzaamheden zover gevorderd dat de datum van 10 juli werd vastgesteld voor de feestelijke eerste steen-

legging. Burgemeester en wethouders van Zeist werden hiervoor uitgenodigd.

Deze gebeurtenis was voor de plaatselijke krant aanleiding om zijn lezers uitgebreid te informeren over de bouw van het Sanatorium maar ook over de Vereniging.

'Door het Bestuur der "Vereniging tot Christelijke verzorging van zenuwlijders" is onlangs aanbesteed het bouwen van een sanatorium voor Zenuwlijders en een woning voor den Geneesheer-Directeur, op het bekoorlijk perceel, naast en achter het landgoed "Ma Retraite" in de Gemeente Zeist. Thans vernemen wij, dat de 1ste steen zal worden gelegd op Donderdag 10 Juli n.m. 1 uur. Met belangstelling zal dit worden vernomen, en velen, die in de buurt wonen zullen door hunne tegenwoordigheid van die belangstelling blijk geven. Deze Vereniging werd in het leven geroepen, nadat de "Vereniging tot Christelijke verzorging van krankzinnigen en zenuwlijders", die zulke belangrijke stichtingen heeft te Ermelo, Loosduinen en Zuid Laren, waar uitsluitend krankzinni-

gen verpleegd worden, had verklaard van de verpleging van zenuwlijders te moeten afzien en den wensch geuit, dat zich een nieuwe Vereeniging daarmee zou willen belasten. Nu die Nieuwe Vereeniging er is en zich gereed maakt die taak te aanvaarden, zal zij dan ook met bekwamen spoed haar titel moeten wijzigen, door de staart "en zenuwlijders" te laten vallen. Anders ontstaat wellicht verwarring. En zij, die door Legaten, dezen arbeid wenschen te steunen, dienen het onderscheid tusschen beide Vereenigingen goed in het oog te houden. De nieuwe Vereeniging heeft hare geldleening nog niet geplaatst. Het is wenschelijk dat dit spoedig geschiede. Het ineens afbouwen is veel voordeliger, en om tal van redenen verkieslijk. De aandeelen groot f 1000, f 500 en f 100 renderen 4%. Het Bestuur is samengesteld als volgt:

Het Moderamen:

Ds. J.W.A. Notten, Voorzitter, te Velp
Ds. A. v. Andel, Secretaris, te Heerenveen
C. Graaf v. Limburg Stirum, Penning-

meester, te Arnhem

En voorts (in alphabetische volgorde):

Jhr. Mr. T.A.J. v. Asch van Wijck (Minister van Koloniën)

H.J.H. Baron van Boetzelaar, te De Bilt

Ds. J.H. Feringa, te Zaandam

Mr. J. van Giffen, te Heerenveen

F. Gunnink, te Kampen

Dr. S.R. Hermanides, benoemd Geneesheer-Directeur

Dr. E.A. Keuchenius, te Scheveningen

P. Roodhuizen, te Zeist

Moge deze Vereeniging zich in toenemende mate verheugen in de belangstelling van ons volk. Moge het getal harer leden, thans vrij aanzienlijk, weldra verdubbeld zijn, en de aandeelen in de geldleening spoedig zijn geplaatst.'

Ook van de eerste steenlegging werden de lezers van deze krant uitvoerig geïnformeerd.

'L.I. Donderdagnmiddag te 1 uur had de eerste steenlegging plaats van het Sanatorium voor zenuwlijders in de "Parmentiersvakken" alhier, uitgaande van de

vereeniging tot christelijke verzorging van zenuwlijders. Om de plek waar deze plechtigheid zou plaats vinden, had de aanemer een tribune voor de genoodigden gebouwd en deze met bloemen, groen en vlaggen feestelijk versierd. Onder begunstiging van tamelijk goed weder, nam Ds. J.W.A. van Notten het woord, na de aanwezigen te hebben doen zingen twee verzen van Ps. 146. Spreker begon met zijn leedwezen uit te spreken over het feit dat de benoemde Geneesheer-Directeur, de heer S.R. Hermanides, en nog een bestuurslid niet tegenwoordig konden zijn, de eerste door verblijf in het buitenland, de laatste door ongesteldheid. Spreker wees er op dat deze inrichting aan een lang gevoelde behoefte zal voldoen en sprak de wensch uit dat door 's Heeren zegen tal van patiënten zouden mogen herstellen. Daarna sprak de heer H.M. van der Mersch, die als waarnemend burgemeester met den secretaris, den heer J.M. van der Heijden, het Gemeentebestuur vertegenwoordigde. Spreker zeide, na het nut van dergelijke inrichting te hebben betoogd en

den wensch te hebben uitgesproken dat velen er herstel zouden mogen vinden, dat tot zijn genoegen het Sanatorium in deze gemeente werd opgericht, daar dit zeker mede in 't belang was van werklieden en neringdoenden van Zeist. Daarna had de plechtigheid plaats. Met een keurig versierde truffel en met cement uit een eveneens versierde kalkbak, legde Ds. van Notten den gedenksteen, waarna door de aanwezigen werd gezongen Ps. 118, vers 11. Ds. J.H. Feringa uit Zaandam sloot daarna deze plechtigheid met dankgebed, nadat hij nog eenige woorden had gesproken in aansluiting van hetgeen door ds. van Notten was gezegd. Na afloop werden aan de genoodigden eenige ververschingen aangeboden, en de werklieden rijkelijk onthaald.'

'Goeden voortgang'

De bouw van het Sanatorium was voor de Weekbode aanleiding om regelmatig over de voortgang van de bouw te berichten. Aan de hand van deze berichten kunnen wij de bouwgeschiedenis enig-

zins volgen. Op 17 september 1902 stond in de krant:

'Met de pavilloens, van het gesticht voor christelijke verzorging van zenuwlijders wordt goeden voortgang gemaakt. De in aanbouw zijnde drie gebouwen zijn reeds een eind boven den grond verrezen. Te wenschen is dat de Gemeenteraad spoedig besluit den weg er heen te verharden.'

Die wens ging niet snel in vervulling. Het bestuur van de Vereniging tot verzorging van zenuwlijders in Nederland verzocht in 1907 aan het gemeentebestuur het gedeelte van de Oude Arnhemseweg gelegen tussen de Schaerweijdelaan en de Schapendrift te verharden. Burgemeester en wethouders vonden de uitgave echter te hoog voor de gemeentekas.

Dat het behangen van tachtig kamers in het Sanatorium na inschrijving gegund was aan de behanger en stoffeerder D.W. Timmerman uit Zeist, was op 22 oktober 1902 een bericht waard. Evenals dat de aanleg van een waterleiding in het hoofdgebouw en de paviljoens van het Sanatorium na aanbesteding was opgedragen

aan L. Gadellaa uit Zeist. Dit werd op 12 november 1902 gemeld. De zaak van Timmerman was gevestigd aan de 2e Hogeweg 44 en die van Gadellaa op de Voorheuvel 115.

Dat de werkzaamheden goed opschooten, kan men lezen in de Weekbode van 4 februari 1903:

'Naderende voltooiing. De werkzaamheden aan de Christelijke inrichting tot verpleging van zenuwlijder, "Elim" alhier, vorderen goed. Het hoofdgebouw, benevens de verschillende bijgebouwen, zijn alle reeds lang onder de kap. De woning van den geneesheer nadert snel haar voltooiing, en zal in Maart of April reeds betrokken worden. De inrichting voor centrale verwarming is deze week gereed gekomen. De timmerlieden zijn bezig met het leggen der vloeren, terwijl men, zoowel binnen als buiten aan het "afstucadooren" is. Tevens is men begonnen met het terrein in orde te brengen; wegen en perken worden aangelegd, terwijl het hout, dat daarvoor geveld moet worden, de vorige week verkocht is. Alles wijst er op, dat men

met de voltooiing en opening der inrichting niet al te lang wil wachten.'

Tuinaanleg

In het krantenbericht van 4 februari 1903 staat dat men ook bezig is het terrein in orde te brengen en dat wegen en perken werden aangelegd. Deze werkzaamheden werden uitgevoerd door het tuinbedrijf van Groenewegen uit De Bilt. De firma Groenewegen & Zoon was gevestigd aan de Utrechtseweg 31 in De Bilt, villa 'Linnaeus'. Zij had daar een grote kwekerij van 40 hectaren. John Groenewegen publiceerde in het augustusnummer van 1903 van *Het Nederlandsche Tuinbouwblad Sempervirens* enkele foto's van de werkzaamheden. Daaruit blijkt dat men in februari 1903 bezig was met graafwerken en het wegvoeren van het overtollige zand. Dat laatste gebeurde met kipwagens. De beplanting van het voorterrein was omstreeks mei 1903 voltooid. Bij het opstellen van een plan voor de aanleg van de tuin en voor het onderhoud van het bos had men bijna alle bestaande wegen,

paden en andere structuren behouden.⁵

Voor de bouw van het Sanatorium en voor de aanleg van de tuin was het wel nodig een gedeelte van het bos te kappen. Met de verkoop hiervan bemoeide zich notaris A. Vosmaer uit Zeist. Op dinsdag 28 januari 1902 werden in het openbaar verkocht: '51 perc. Eikenhakhout, sparren, rekhouten, boonenstaken, bloemstokken, brandhout, berke- en beukeboomen op "Elim" (voorheen de Parmentiersvakken)' en een jaar later op donderdag 29 januari 1903: '82 perceelen sparren, rekhouten, brandhout, bloemstokken, en eikenhakhout in de z.g. Parmentiersvakken.'

Beeldend beschrijft Feringa (1904) het Sanatoriumbos:

'Zie dan even in dit bosch van 60 Hectaren naar het heuveland, waar gij in rijke denbossschen den golvenden bodem aantreft, die de bosschen van Zeist, Rijzenburg en Driebergen zoo liefelijk maakt. Daar, ter rechterhand, is de Theeheuvel, hoog boven al het groen zich verheffend, en met een koepel gekroond, waar menigen Zondag wordt thee gedronken, en vanwaar

Chr. Sanatorium voor Zenuwlijders.

ZEIST, - Telefoon No. 69.

HET Sanatorium, dat in 1903 door de **Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Zenuwlijders** werd opgericht, is bestemd voor de geneeskundige behandeling van functioneele en organische zenuwziekten. Er is in verschillende **paviljoenen** plaats beschikbaar voor patienten van alle standen en van beide seksen.

De gebouwen worden centraal verwarmd en zijn van gas- en waterleiding voorzien; gelegenheid tot werkverschaffing en ontspanning is aanwezig; ook eigen wandelrein van ruim 60 Hectaren dennenbosch.

De tarieven, die per maand worden berekend, zijn als volgt: **eerste klasse** f 6.—, f 7.— of hooger, **tweede klasse** f 3.50, f 4.— of f 5.—, **derde klasse** f 1.50, f 2.— of f 2.50, alles per dag en naar gelang van de kamer. Nadere inlichtingen worden op aanvraag gaarne verstrekt.

Mej. J. G. KLOMP, Arts.   Dr. D. SCHERMERS, Geneesheer-Directeur.

de vele groote ramen uitzicht geven op Utrechts Domtoren en op de Pyramide van Austerliz, over een golvende zee van bosschen, en over het in welig groen gedoken Zeist. Straks vervangen lanen van dennenpyramiden de kruindragende sparren, dáár ligt de woning en het kweekterrein van den boschbaas; en tusschen deze

en de gebouwen biedt de halfopen kleine koepel een rustplaats voor wie den grooten koepel te hoog of te afgelegen achten. Naast en vóór de gebouwen is rustig-liefelijke parkaanleg; en dáárvoor bouw- en oefenterrein. De open ruimte vlak achter het centraalgebouw wacht nog op nader bestemming.'

Ongevallen

Tijdens de bouwwerkzaamheden deden zich op het bouwterrein enkele ongevallen voor. Niemand werd zwaar gewond, maar toch werden de ongelukken in de krant vermeld en aangenomen mag worden dat het niet bij deze ongevallen alleen gebleven is. Op 17 september 1902 meldt de krant:

'Een werkmán aan het te stichten Sanatorium alhier, zekere V. van Austerlitz, had gisteren terwijl hij bezig was stijgerwerk in elkander te zetten, het ongeluk met zijn hand in een spijker te grijpen, waardoor hij dat lichaamsdeel verwondde en zijn werkzaamheden moest eindigen.'

Op 15 november 1902:

'Donderdagmiddag had een werkmán, aan de in aanbouw zijnde gebouwen van het sanatorium voor zenuwlijders, het ongeluk over een paal te struikelen, waardoor hij viel en zich de knie ontwrichtte, zoodat hij naar zijn woning vervoerd moest worden, waar geneeskundige hulp werd ingeroepen.'

Op 6 december 1902:

'Aan de in aanbouw zijnde gestichten tot verpleging van krankzinnigen in de "Parmentiersvakken" alhier kreeg weder een werkman een ongeluk, waardoor hij zijn werkzaamheden moest staken. Gelukkig voor de werklieden zijn zij allen door den aannemer tegen ongelukken verzekerd, zoodat zulk een gedwongen nederlegging van het werk geen schade voor hen is.'

Op 3 januari 1903:

'Gisteren had een werkman, C. d. B. genaamd, werkzaam aan het in aanbouw zijnde sanatorium, het ongeluk onder het loopen in een beitel te schoppen, welke op den grond lag. Door een en ander is de man genoodzaakt zijne werkzaamheden eenigen tijd te staken.'

En op 10 januari 1903:

'Aan de in aanbouw zijnde gestichten voor Zenuwlijders in de Parmentiersvakken alhier, had dezzer dagen een werkman het ongeluk zijn knie te verwonden, waardoor hij genoodzaakt werd zijne werkzaamheden te staken.'

De aannemer had voor zijn personeel

een ongevallenverzekering afgesloten en dat zal in een tijd van weinig sociale voorzieningen een zegen zijn geweest.

Diefstal

Tijdens de bouw deed zich ook een crimineel feit voor, waarover de krant uitvoerig berichtte. Hoe de kwestie is afgelopen, wordt helaas niet vermeld. In de Weekbode van 17 januari 1903 staat het volgende bericht:

'L.L. Woensdag werden door de politie op het werk van het in aanbouw zijnde sanatorium alhier twee jeugdige werklieden gearresteerd, die verdacht werden van diefstal van lood. Nadat zij eerst alles halsstarrig ontkenden werden zij overgebracht naar het bureau van politie; onderweg bekenden zij reeds dat zij te samen en op verschillende tijdstippen van het werk lood hadden meegenomen en dit aan den opkoper S. alhier hadden verkocht. Volgens hunne bekentenis bedroegen de gezamenlijke diefstallen meer dan 100 K.G. Voor de werklieden op het Sanatorium was het een afschrikwekkend voorbeeld,

hunne twee kameraden door de politie geboeid te zien wegbrengen. Op last van den officier van justitie zijn beiden naar de strafgevangenis te Utrecht, ter voorloopige hechtenis, overgebracht.'

Gevolgd op 21 januari 1903 gevolgd door:

'In verband me den diefstal van lood, aan het in aanbouw zijnde Sanatorium voor zenuwlijders alhier, waarvan twee jeugdige werklieden verdacht worden, welke zich reeds in voorloopige hechtenis bevinden, zijn bij nader onderzoek door de politie sterke vermoedens gerezen tegen den baas aannemer van het loodgieterswerk. Door hem werd het lood op het werk geleverd, en aldaar gewogen en geboekt. Hier van nu zou hij van tijd tot tijd weder een gedeelte mede naar huis genomen hebben. Het lood werd dan door zijn knechts vervoerd. Door dit voorbeeld aangemoedigd waren zijn knechts er toe gekomen, zich ook een gedeelte toe te eigenen. Hoe treurig! Nauwelijks de kinderschoenen ontwassen, waren zij volgens hunne verklaring tot deze daad gekomen, ten einde een ruimere verteering te kunnen maken.'

Discriminatie?

Op 12 juni 1903 werden twee Italianen die op weg waren naar het in aanbouw zijnde Sanatorium door twee mannen mishandeld. Men kan zich afvragen wat hiervan de reden was. Hadden zij gewoon de pech om op het verkeerde moment op de verkeerde plek te zijn of hadden de daders een hekel aan buitenlandse werknemers? Wij zullen het nooit te weten komen. De krant schreef over deze misdaad:

'Gistermiddag omstreeks 1 uur begaven twee Italiaansche stucadoors zich naar hun werk op het "Sanatorium voor zenuwlijders" alhier, toen zij op den Ouden Arnhemsche weg werden mishandeld en verwond door A.K. en H.Kl.; deze zijn door de politie, die van het geval kennis kreeg, opgespoord en naar het bureau van politie overgebracht, alwaar zij voorloopig in bewaring zullen blijven.'

En in het volgende nummer van 17 juni:

'De twee jeugdige personen K. en Kl. alhier, die zich de vorige week schuldig maakten aan mishandeling van twee Italiaansche stucadoors, werkzaam aan het sanato-

rium voor zenuwlijders alhier, hebben zich ook schuldig gemaakt aan de berooving, door een eenigszins beneveld werkmán een portemonnaie met ruim f 13,- te ontnemen, voor welk feit zij op last van den Officier van Justitie, in voorloopige hechtenis naar Utrecht zijn overgebracht.'

Plechtige opening

Medio april 1903 begon men zich voor te bereiden op de opening van de nieuwe instelling over ongeveer drie maanden. In een artikel in de Weekbode van 11 april 1903 werd de loftrompet gestoken.

'Naar wij uit goede bron vernemen, vordert de bouw van het Christelijk Sanatorium voor zenuwlijders alhier naar wensch, en zal de opening begin Juni a.s. kunnen plaats hebben. In dit rustig gelegen en naar alle eischen des tijds ingericht Sanatorium, met heerlijken tuín en uitgestrekt bosch van meer dan 60 hectaren, zullen in de verschillende paviljoenen tal van lijders en lijderessen uit allerlei levenskringen kunnen worden verpleegd. Dr. S.R. Hermanides, benoemd tot

geneesheer-directeur, die geruimen tijd in het buitenland doorbracht, tot meerdere voorbereiding voor zijn taak, heeft dezer dagen zijne ruime en fraaie woning op het terrein betrokken.⁶ Aanvragen om plaatsing kunnen dus reeds door hem ontvangen worden. De vereeniging tot Chr. Verzorging van zenuwlijders is tot dusverre voorspoedig in hare onderneming. De geldleening tegen 4 pCt. is nagenoeg geplaatst. Nog enkele aandelen van f 100, f 500 en f 1000 zijn voor wie haar steunen wil bij den penningmeester graaf C.W. v. Limburg Stirum te Arnhem disponibel, en bij de kassiers en makelaars in effecten verkrijgbaar. Het getal leden en begunstigers der vereeniging breidt zich gaandeweg uit, en zal zich ongetwijfeld blijven uitbreiden. De contributie behoeft niemand af te schrikken, men bepaalt haar zelf. Zij dit Sanatorium een zegen voor velen!'

De opening vond plaats op dinsdag 7 juli om 2 uur namiddags en werd verricht door koningin Emma. Van haar bezoek en de openingsplechtigheid werd zeer nauw-

keurig verslag gedaan in de Weekbode van 8 juli 1903:

'Onder een stortwloed van regen had gistermiddag de opening van het Sanatorium tot Chr. Verzorging van Zenuwlijders in Nederland plaats. Bij aankomst in het hoofdgebouw bleek terstond, dat de zaal waar de plechtigheid zoude plaats hebben, te klein was; daar het een der grootste was, was hier niets tegen te doen. De zaal was schoon met planten versierd. Even twee uur trad H.M. de Koningin-Moeder de zaal binnen, voorafgegaan door onzen burgemeester en Jhr. Ridder Pauw van Wioldrecht, Kamerheer van H.M., en gevolgd door de Hofdame Freule van de Poll.⁷ Even te voren had zich reeds Gravin van Lynden van Sandenburg in de zaal begeven, die met het Bestuur H.M. in de vestibule opwachtte en ontving. Bij 't binnentreden hief het meisjeskoor van de school van Juffrouw Bartelds, begeleid door piano, het "Wilhelmus" aan, dat H.M. kennelijk trof. Gekleed in zwart-zijden costuum met pensé hoedje, nam H.M. in een leuningstoel plaats, terwijl door

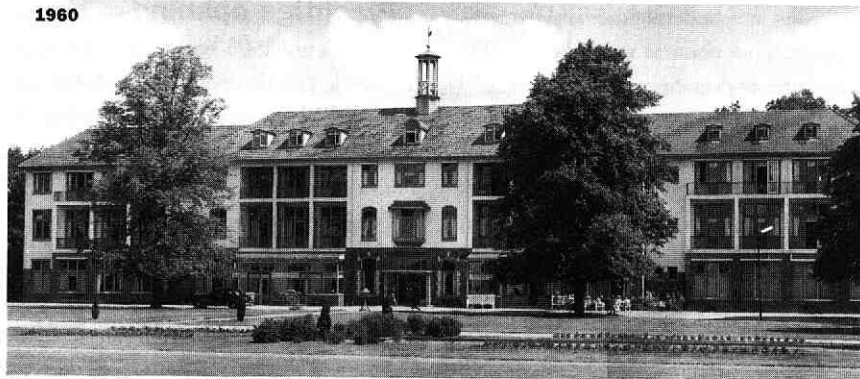
1904

1941

1960

een lieve kleine een schoon bouquet werd aangeboden. Na het zingen van een lied door het koor nam de voorzitter van het Bestuur, Ds. Notten uit Velp, het woord, na voorgegaan te zijn in gebed, waarin

dit huis Gode werd opgedragen. De voorz. zeide H.M. dank voor Hare aanwezigheid en dat het H.M. had behaagd als Beschermvrouwe van deze stichting te willen optreden; hij deelde mede dat Z. Ex.

de Minister van Binnenlandsche Zaken om ambtsbezigheden niet kon aanwezig zijn, maar vertegenwoordigd was door baron van Lynden; zette voorts grondslag en doel dezer stichting uiteen, die, hoewel geen kerkelijke, de geloofsbelijdenis der Geref. Kerken tot grondslag heeft gekozen, om voor allerlei doorvloeiingen bewaard te blijven, doch tevens ruim van opvatting, in den geest van dien Christus, die de krankten genas, wenscht werkzaam te zijn. Weer verhief zich het koor in een Duitsch lied dat zeer de aandacht van H.M. trok: “Herr, deine Güte reicht so weit der Himmel ist, und deine Wahrheit, so weit die Wolken gehn. Hallehujaja!” Hierna nam de Directeur-Geneesheer Dr. Hermanides het woord, schetste, hoe bezwaarlijk hij dezen arbeid had aanvaard, maar hoe hij ten slotte gemeend had God hierin te moeten dienen: hoe noodig het is om in een tijd van gejaagdheid als de onze, die zoo ontzaglijk veel zenuwlijders telt, eene stichting als deze te hebben, enz. Dr. H. zeide zich geheel te willen “geven” aan dit werk en riep daar-

toe de hulp in van verplegers en verpleegsters, die zich bereid verklaard hebben met hem dit werk te aanvaarden, vertrouwde dat de Heere er zijn zegen aan verbinden zal. Na het zingen van een lied stond H.M. de Koningin op, om haar hart te uiten over deze schoone stichting en met heldere stem deze inrichting voor geopend te verklaren. “Zoo zij het God van liefde en vrede!” enz. Zoo klonk het lied van het koor door de zaal, waarna nog een zegewensch aan H.M. werd gebracht, die staande werd aangehoord; vervolgens bezichtigde H.M. door Dr. Hermanides en Graaf van Limburg Stirum geleid, de gebouwen. Het was ruim vier uur toen H.M. het terrein verliet. Dit moest helaas om het ongunstige weer in dichte rijtuigen geschieden, zoodat van eerepoort en versieringen als mede van het zoo voortreffelijk schoone terrein, niet veel kon worden gezien en genoten. Het was een zeer belangrijke ure, die bij hen, die tegenwoordig mochten zijn, niet spoedig in vergetelheid zal raken. Gods zegen, zoo afgebeden als toegewenscht, ruste op onze huizen

voor hen, die daar genezing zoeken en voor hen die dezen arbeid ondernemen.’

Het artikel was ondertekend met ‘v. Z.’. Mogelijk zijn dit de initialen van Jn. Van Zanten, de secretaris van de plaatselijke afdeling.

Juffrouw Bartelds die in dit artikel wordt genoemd, was het hoofd van de Meisjesschool van de Evangelische Broedergemeente.

Behalve de woorden die in de krant staan, zei dr. Hermanides in zijn toespraak bij de opening:

‘Wij leven in een zenuwachtige tijd, een tijd vol emoties: koningsmoorden, oproerige werkstakingen zijn aan de orde van de dag. Men voelt zich niet veilig meer op straat; op alle wegen wordt men opgeschrikt door fiets, motorfiets of automobiel; men wordt van alle kanten bedreigd en geëmotioneerd.’ Deze woorden hebben sindsdien niets aan actualiteit ingeboet.

Koningin Emma opende het Sanatorium met de volgende woorden:

‘Ik spreek den wensch uit, dat vele patiën-

ten in deze Stichting, te midden van deze heerlijke natuur, de rust zullen vinden, die genezing brengt. Aan zorgvuldige verpleging zal het hun niet ontbreken. Met de innige bede, dat Gods zegen mogen rusten op het werk der Vereeniging tot Christelijke verzorging van Zenuwlijders in Nederland, verklaar Ik dit liefdehuis voor geopend!

'Een Hotel-Pension?'

Dat de opzet van het Sanatorium een bijzondere plaats innam in de geneeskunde, maakt Feringa duidelijk. Hij zegt dat de voorbijgangers zich afvragen wat voor gebouw het Sanatorium is:

'Een Hotel-Pension tot rustig vermaak in schoone omgeving of een reeks liefelijke gebouwen tot verpleging? Eén ding is voor beiden zeker: Een ziekenhuis in den ouderwetschen zin van dit woord is het niet. Daartoe ziet er alles veel te opgewekt uit, en dit is dan ook volkomen overeenkomstig de bedoeling der oprichters, die in een hunner eerste samenkomsten als beginsel hebben vooropgesteld, dat de inrichting

meer hôtél dan hospitaal teekenen moest. Verwacht dus niet een van die ziekenkazernes, waarvan reeds de aanblik tot zwaarmoedigheid stemt.'

Het Sanatorium is in Zwitserse chaletstijl ontworpen. Zoals de meeste psychiatrische ziekenhuizen die tussen 1880 en 1910 werden gebouwd, werd ook het Sanatorium volgens het zogenaamde paviljoenstelsel gebouwd.⁸ Het bestaat uit een symmetrisch complex met een centraal hoofdgebouw, dat oorspronkelijk door middel van licht gebogen wandelgaanderijen met de beide hoekpaviljoens was verbonden. De gevels hebben in de begane grond schoon metselwerk en in de verdiepingen een bepleistering.

'Breed en rustig, ondanks de veelheid van afwisseling in zijn bouwtrant, rijst daar (rijk aan frisheid en den zomer, en met centrale verwarming – evenals al de gebouwen – in den winter) het centraalgebouw op in drie verdiepingen; van achteren vol ramen met heerlijk boschzicht, en van voren vol uitspringende hoeken, rustige plekjes, groote en kleine balcon, en

twee groote veranda's.' beschrijft Feringa het hoofdgebouw.

Wentink ontwierp een gebouw waarvan elke verdieping door een lange gang in tweeën werd verdeeld. Via de entree kwam men in de vestibule. Links en rechts van de vestibule lagen twee ontvangstkamers. Daarachter aan de linkerkant de eetzaal en aan de rechterkant de conversatiezaal. De linker ontvangstkamer deed in de eerste jaren dienst als tijdelijke bestuurskamer. Aan de andere kant van de gang lagen diverse vertrekken die oorspronkelijk de volgende functies hadden (van links naar rechts): aanrechtkamer, kamer voor de administratie, twee directiekamers ('Directrice'!), garderobe – dan een brede trap naar boven – laboratorium, twee kleedkamers, kamer van de dokter, operatiekamer en een donkere kamer. Feringa zegt over deze twee laatste kamers:

'Oogonderzoek kan soms nodig zijn: en misschien moet zelfs een enkele maal een doortastende maatregel niet gevreesd worden.'

Op de eerste verdieping boven de vestibule was een vertrek dat bestemd was voor bestuurskamer maar dienst deed als conversatiekamer. Verder lager hier veertien kamers voor patiënten en twee voor verplegend personeel. Verder vond men er twee garderobekamers, twee linnenkamers en twee theekamers. Op de tweede verdieping waren tien kamers voor patiënten en twee kamers voor het verplegend personeel. De aanrechtkamer was door middel van een gang verbonden met het keukengebouw. Een andere overdekte gang leidde van het midden van het hoofdgebouw naar het badhuis. Water speelde bij de behandeling van de patiënten een belangrijke rol in het Sanatorium. Feringa:

'Gewone baden, electriche baden, waterstralen, douches, regenbaden, wasschijnen, wrijvingen, massage, — daaraan ontbreekt het niet.'

Verenigingsverslag over 1902-1903

De algemene vergadering van de 'Ver-

eniging tot Christelijke verzorging van Zenuwlijders in Nederland' werd op 23 september 1903 in Zeist gehouden. Ook nu nam de Weekbode weer een uitgebreid verslag op in zijn editie van 30 september 1903. Hierin passeren alle belangrijke zaken nog eens de revu.

'De derde Algemeene Vergadering der Vereeniging tot Christelijke verzorging van Zenuwlijders, 23 dezer alhier gehouden, werd begunstigd door prachtig weder. En zonnig als het weder, was ook — en met reden — de stemming der vergadering. Was de Vereeniging dusverre niet door het weder begunstigd, dewijl bij de eerste steenlegging en opening, gekenmerkt waren door het in 1903 zoo gewoone "veel regen en wind", - ditmaal deed de liefelijke zomerschijn de heerlijke omlijsting onzer huizen met haar fraai voorterrein en boschrijke achtergrond voortreffelijk uitkomen, en teekende en beeldhouwde ieder hoekje dezer zoo schilderachtige gebouwen in heerlijke pracht van kleuren en vormen als een toonbeeld van schoonheid en vrede. In de eetzaal van het Centraalgebouw,

waar 7 Juli H.M. de Koningin-Moeder het Sanatorium had geopend verklaard, waren nu de afgevaardigden en andere leden opgewekt bijeen. Nadat de vergadering was geopend met het zingen van Psalm 127:1, het lezen van Psalm 146, en gebed, sprak de voorzitter, ds. Notten, een woord van warme opwekking, afhankelijk opzien, en blijde verwachting. Daarna besprak de secretaris, ds. Van Andel, de geschiedenis van het laatste vereenigingsjaar. Hij herinnerde aan de aanbesteding, eerste-steen-legging, en opening; hij herdacht het overleden bestuurslid, den vorigen minister van koloniën, jhr. mr. T.A.J. van Asch van Wijck; hij deelde mede dat de vereeniging 2748 leden had en 63 afdeelingen en bestendig aanwast, en bovendien gesteund wordt door 41 corporatiën, en dat het bestuur op heden bestaat uit de heeren ds. J.W.A. Notten, voorzitter, ds. A. van Andel, secretaris, C.W. graaf van Limburg Stirum, penningmeester, mr. H.I.H. baron van Boetzelaer, dr. E.A. Keuchenius, F. Gunnink Bzn., Dr. S.R. Hermanides, P. Roodhuijzen, mr. J.

van Giffen en ds. J.H. Feringa. Was eerst op 9 Juni [juli, Rh.] aan patiënten toegang verleend, tot heden waren telkens tusschen 33 en 40 patiënten aanwezig geweest. Behalve het huishoudelijk personeel, onder bestuur van de huismeesteres, terwijl tuin en bosch hun eigen verzorgers hebben, en ook voor de administratie gezorgd wordt, zijn aan de stichting verbonden vier hoofdverpleegsters, vijf verpleegsters, en twee verplegers, allen onder leiding van dr. Hermanides, den Geneesheer-Directeur. Bij de opname van patiënten is – en wordt – streng de hand gehouden aan de bepaling, dat uitsluitend zenuwlijders mogen opgenomen worden, waardoor enkelen zijn geweigerd of weggezonden. Het verslag van den penningmeester, graaf Van Limburg Stirum, gaf hierbij de cijfers over 1902. Tevens werd medegedeeld, hoe goed de eerste leening van f250.000 geplaatst was; maar tevens dat deze gelden ook geheel verbruikt waren, zoodat een nieuwe leening noodzakelijk is voor voortgezette bouw en noodzakelijke uitgaven. De machtiging, door het Bestuur

aangevraagd, om een nieuwe leening te mogen aangaan tot een maximum van f 250.000 rentende 4% werd na bespreking met bijna algemeene stemming verleend. Ten slotte gaat de vergadering, die door ds. Van Andel met gebed gesloten wordt, over tot bezichtiging der schoone gebouwen, parken en bosschen onder leiding – en met verklaring – van dr. Hermanides den geneesheer-directeur.

In het verslag wordt gesproken over de huismeesteres. Deze functie werd vervuld door mej. C.J. Sorber (1854-?), die tevens apothekeres was. Zij vestigde zich op 21 april 1903 in Zeist en op 30 januari 1907 vertrok zij naar Den Haag.

De gebouwen en huizen op het terrein van het Christelijk Sanatorium waren natuurlijk ook genummerd. In het Adresboek van Zeist van 1905 staat wie hier al zo woonde.

Oude Arnhemscheweg (links)

- 1 Dr. S.R. Hermanides
- 3 Gebouwen der inrichting
- 5 voor zeuwlijders
- 5A C.H. Manné, tuinman

5B Heeren paviljoen 3e kl.

7AJ. Geijtenbeek, landbouwer

7B Stalling

Manné, die in dienst was van het Christelijk Sanatorium, werd met ingang van 19 augustus 1904 aangesteld als buitengewoon veldwachter. In 1907 werd hij opgevolgd door A. van Silfhout.

Door de ogen van Kraal

Een van de mooiste, vaak wel erg bloemrijke, beschrijvingen van Zeist vindt men in *Kraal's nieuwe groote gids van Zeist*, uit 1907. De schrijver neemt de lezer aan zijn hand mee door het dorp Zeist. Zo wandelt men over de Utrechtseweg en dan zegt de auteur:

'rechts gaat de Schapendrift [nu Sanatoriumlaan, Rh.] langs een reeks arbeiderswoningen naar 't bekende "Sanatorium der Chr. Vereeniging ter verzorging van Zenuwlijders", dat met zijn talrijke moderne, roodgedakte gebouwen rustig en gastvrij over 't vruchtbaar bouwland op de villarij van den Utrechtscheweg kijkt. Dit Sanatorium [op] 7 Juli 1903

geopend door H.M. de Koningin-Moeder en door den verdienstelijke geneesheer-directeur Dr. Hermanides geleid, die op 1 Februari 1907 door Dr. Schermers als zoodanig werd opgevolgd, is een belangrijke geneeskundige inrichting voor zenuwzieken, in wier paviljoenen voor patiënten uit elken stand plaats is. De droge gezonde ligging temidden der bosschen, de uitnemende verpleging, zijn rustige en toch niet eenzame omgeving hebben 't Sanatorium een goeden naam gegeven. De breede zandweg er voor, 't verlengde van den Oud-Arnhemseweg, welk kruispunt met de Schapendrift en haar verlengde achter de directeurswoning van ouds Vier Zinnen heet, buigt later weer naar den Utrechtseweg, nadat zich, langs de scheiding van 't Sanatorium-bosch, een zeer mooie weg door de hooge dennen, de Dijnselweg, naar den Bergweg aansluit. Daar langs wandelende kan Uw oplettend oog in dat heerlijk heuvelbosch van 't Sanatorium den mooie Koepel ontdekken, die den vermoeiden patiënten een aangename rustplaats met mooie gezichtspunten biedt.'

In dit boek zijn ook advertenties opgenomen. Het Christelijk Sanatorium heeft niet nagelaten hierin eveneens een advertentie te plaatsen:

'Chr. Sanatorium voor Zenuwlijders, — Telefoon No. 69. Het Sanatorium, dat in 1903 werd geopend, is van gas- en waterleiding voorzien en wordt centraal verwarmd. Het is ingericht voor verschillende klassen van patiënten, die in afzonderlijke villa's en paviljoenen verpleegd worden. De ligging is zeer rustig op 5 minuten afstand van den Utrechtschen Straatweg aan den tram van Utrecht naar Zeist. Gelegenheden tot werkverschaffing zijn aanwezig. Een eigen terrein van ruim 60 Hectaren dennenbosch is beschikbaar voor wandelen. De tarieven bedragen in de eerste klasse 6 tot 9, in de tweede klasse 3.50 tot 5, in de derde klasse 1.50 tot 2.50 gulden per dag. Nadere inlichtingen worden op aanvraag verstrekt. De geneesheer-directeur, Dr. D. Schermers. Mej. J.G. Klomp, arts.'

Bronnen

- Archief der gemeente Zeist, 1599-1905, inv.nrs. 128 (f. 123, 136-137), 282 (ag.nr. 1905), 327, 723 (artikel 36), 725 (artikel 430) en 727 (artikel 1159); Gemeentearchief Zeist.
- Idem, 1906-1945, inv.nrs. 177 en 1915; GAZ
- Archief der gemeente Zeist, Bouwvergunningen (Oude Arnhemseweg 260), ds.nr. BWT 7349; GAZ.
- Archief van de gemeente Zeist, collectie bouwvergunningen, (Oude Arnhemseweg 258-266), ds.nrs. BWT 7308, BWT, 7329, BWT 7344, BWT 7352, BWT 10899; Gemeente Zeist, PG Middelen, afdeling DIV.
- Archief van notaris L.A. Langeveld te Sliedrecht, 1901; afschrift notariële akte Topografisch-historische documentatie Gemeentearchief Zeist.
- Het Adresboek van Zeist. 1 April 1909, Zeist 1909.
- V.A.M. van der Burg en R.P.M. Rhoen, De gemeenteraad van Zeist, 1851-1976, Zeist 1994.
- J.H. Feringa, 'Het Christelijk Sanatorium voor Zenuwlijders te Zeist', Eigen haard nr. 10, 5 maart 1904 p. 148-151, nr. 11, 12 maart 1904 p. 164-169.
- Gereformeerde stichtingen van barmhartigheid in Nederland, Kampen / Utrecht / Bergen op Zoom, 1927.
- Giel Hutschemaekers en Christoph Hrachovec (redactie), Heer en heelmeeesters. Negentig jaar zorg voor zenuwlijders in het Christelijk Sanatorium te Zeist, Nijmegen 1993.
- Jan W. Kraal Wz., Kraal's nieuwe groote gids van Zeist, p. 82-84 en 216, Zeist 1907].
- Het Nederlandsche Tuinbouwblad Empervirens, augustus 1903, p. 362, 364-366, 368, 370
- R.P.M. Rhoen en L. Visser, Oud Zeist vanuit de lucht, Hoogeveen 1996.
- Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken,

17 augustus 1901, 8, 11, 18 januari, 19 februari, 3, 24, 28 mei, 2, 9, 12 juli, 17 september, 22 oktober, 12, 15 november, 6 december 1901, 3, 10, 17, 21 januari, 4 februari, 11 april, 20 mei, 13, 17, 20 juni, 4, 8 juli en 30 september 1903.

Noten

- 1 Ds. J.H. Feringa (1859-1925) woonde van 25 oktober 1904 tot 7 mei 1906 in Zeist. In die jaren was hij geestelijk verzorger van het Christelijk Sanatorium. In verband met een buitenechtelijke relatie moest hij deze functie neerleggen. In 1906 vertrok hij naar Amerika. Zie voor zijn biografie *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, deel 3, p. 120-121, Kampen 1988.
- 2 Zie voor een biografie van Ds. Anthonie Gerrit Honig (1864-1940, gereformeerd predikant te Zeist van 1894 tot 1903, *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, deel 4, p. 214-215, Kampen 1998.

- 3 Zie voor een biografie van Dr. S.R. Hermanides (1842-1908) *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, deel vier, k. 727-728, Leiden 1918.
- 4 Zie voor biografische gegevens V.A.M. van der Burg en R.P.M. Rhoen, *De gemeenteraad van Zeist, 1851-1976*, p. 172-173, Zeist 1994.
- 5 De bewering gedaan in de vergadering van de gemeenteraad van Zeist van 17 maart 2003 dat de aanleg van het Sanatoriumbos het werk van de bekende landschapsarchitect Zocher (onduidelijk is of K.G. 1796-1863 of L.P. 1820-1915 wordt bedoeld) zou zijn geweest, is historisch onjuist.
- 6 Dr. S.R. Herminades vestigde zich op 27 maart 1903 in Zeist.
- 7 Frederica Louise Henriette van de Poll (1853-1946) stamde uit Zeist. Haar familie bewoonde de kleine buitenplaats 'Beek en Royen', 2e Dorpsstraat 56..
- 8 Het paviljoenstelsel werd in Nederland geïntroduceerd door W. van Oosterwijk de Bruijn (1829-1903), bewoner van de buitenplaats Lommerlust aan de Utrechtseweg in Zeist. Het pavil-

joenstelsel werd voor het eerst toegepast bij de psychiatrische inrichting in Veldwijk-Ermelo (1886). Zie voor biografische gegevens V.A.M. van der Burg en R.P.M. Rhoen, *De gemeenteraad van Zeist, 1851-1976*, p. 31-32, Zeist 1994.

- 9 In 1995 werd deze naam aan een straat in een woonwijk tegenover het Sanatorium gegeven.

Achterzijde van het Sanatorium.

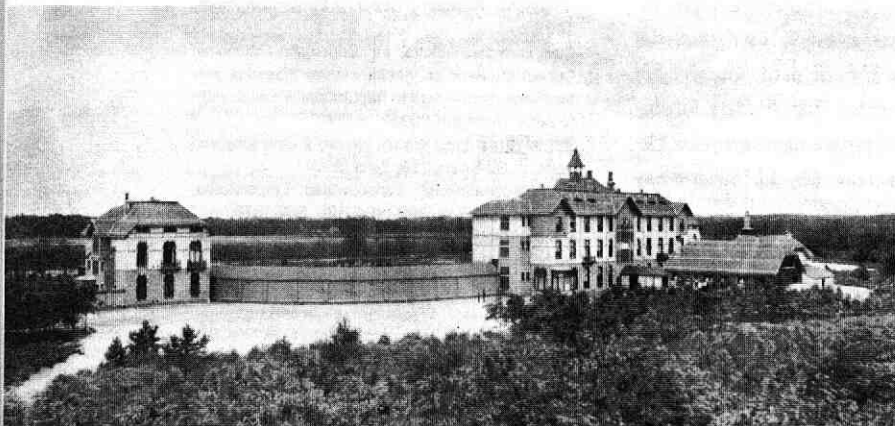

FOTO GAZ

Woning van de geneesheer-directeur.

FOTO GAZ

Van Christelijk Sanatorium tot Altrecht

FLORA DE VRIJER

Een selectie van belangrijke data, gebeurtenissen en opmerkingen

1884 Oprichting Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Krankzinnigen en Zenuwlijders (ook wel genoemd de grote Vereniging)

1901 Oprichting Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Zenuwlijders in Nederland (ook wel genoemd de kleine Vereniging)

1902 Dr. S.R. Hermanides (de latere Geneesheer-Directeur) maakt een rondreis langs Duitse instellingen voor zenuwlijders om advies te kunnen geven over een soortgelijke inrichting in Nederland. Zijn rapportage wordt besloten met: 'dat het niet onverschillig is voor het succes onzer onderneming, welke naam de Stichting zal dragen. Sanatorium lacht mij het meest toe, bijvoorbeeld Christelijk Sanatorium voor Zenuwlijders'.

1903 Opening van het Christelijk Sanatorium te Zeist.

1904 Opgesteld de Voorwaarden van Opneming en Verpleging in het Christelijk Sanatorium voor Zenuwlijders te Zeist

ART. 1 Het Sanatorium, geheel ingericht naar de

eischen des tijds, bestaande uit meerdere palvijoens, is bestemd tot behandeling en verpleging van Zenuwlijders van beide seksen. Krankzinnigen worden niet opgenomen. Ter opneming vervoegde men zich (schriftelijk of in persoon) bij den Geneesheer-Directeur.

ART. 2 Het Sanatorium bevat drie klassen, waarvan de derde is opgesplitst in twee afdelingen. In de eerste klasse heeft ieder verpleegde een eigen slaapkamer. Kamer meubilering, bediening en voeding beantwoorden aan die van personen uit den eersten stand. Indien de beschikbare ruimte het toelaat en er van de zijde van den Geneesheer-Directeur geen bezwaren tegen bestaan, kan een tweede kamer worden verkregen.

Voor rekening van den verpleegde kan, met goedkeuring van den Geneesheer-Directeur, een eigen verpleger of verpleegster worden toegestaan of aangesteld, tegen nader te bepalen prijs. Deze verpleger of verpleegster staat onder directie van den Geneesheer-Directeur. In de tweede klasse heeft ieder verpleegde een eigen slaapkamer, en komen kamer, meubilering, bediening en voeding overeen met die van personen uit den deftigen burgerstand. In de derde klasse (afdeeling A) heeft ieder verpleegde een eigen slaapkamer en komen kamer, meubilering, bediening en voeding overeen met die van personen uit den gezeten burgerstand. In de derde klasse (afdeeling B) worden

gemeenschappelijke slaapzalen voor hoogstens vier personen gebruikt, met goede verzorging en degelijke eenvoudige spijzen. Alle klassen hebben recht op vrij gebruik van tuin en bosch, dat een uitgestrektheid heeft van meer dan 60 H.A.

ART. 3 Iedere verpleegde moet in het bezit zijn van de noodige kleedingstukken. Van onderklederen moeten minstens vier stuks meegebracht worden. Elk kledingstuk moet behoorlijk gemerkt zijn.

ART. 4 Bezoeken aan verpleegden mogen in het Sanatorium plaats hebben op de daarvoor vastgestelde dagen en uren, met toestemming van den Geneesheer-Directeur.

ART. 5 Alle verpleegden zijn onderworpen aan orde en regel van het Sanatorium. Het bestuur is bevoegd verpleegden, die zich onbehoorlijk gedragen, uit het sanatorium te verwijderen. Dit zal echter niet geschieden, dan in overleg met de naaste familie.

ART. 6 Het verpleegpersoneel mag van de verpleegden geenerlei geschenken aannemen. Wie schenking wenst te doen doe zulks aan het Sanatorium.

ART. 7 De voldoening der verpleeggeden geschiedt bij vooruitbetaling, telkens van een maand. Wanneer de verpleegde binnen de

maand vertrekt, geschiedt geen terugbetaling van het resterende, tenzij het bestuur in een bijzonder geval hiertoe mocht besluiten.

De verpleeggelden worden berekend als volgt: Eerste klasse: f 7,- per dag en hooger (naar gelang van kamer en extra verpleging)

Tweede klasse: f 5,- per dag en hooger (naar gelang van extra verpleging)

Derde klasse A: f 2,- per dag en hooger (naar gelang van kamer en extra verpleging)

Derde klasse B: f 1,- per dag

Het bestuur behoudt zich het recht voor, het tarief der derde klasse B voor corporatiën te wijzigen.

ART. 8 In het verpleeggeld zijn begrepen:

Geneeskundige consultatiën

Verzorging door het Verpleegpersoneel

Geneesmiddelen

Baden en douches

Massage

Electrische behandeling

Leiding van den door den Geneesheer voorgescreven arbeid of ontspanning

Bewasching (alleen de grove wasch)

In het verpleeggeld zijn niet begrepen:

Wijn en die versterkende middelen boven de gewone voeding die door den Geneesheer niet noodzakelijk worden geacht

Operaties, zowel kleine als groote, verbandmiddelen en chirurgische apparaten

Die geneesmiddelen voor uitwendig gebruik, wier aanwending door de zenuwziekte niet wordt geëischt.

De fijne wasch

Aldus : Het bestuur der Vereeniging tot Christe-

lijke Verzorging van Zenuwlijders in Nederland,
Zeist 15 April 1904

1905 Aanstelling van een eigen geestelijk verzorger: Ds. J.H. Feringa, die echter op 23 november 1905 ook weer werd ontslagen, wegens 'om bekende droeve redenen' (buitenechtelijke relatie(FI)). Het jaaroverslag over 1905/1906 zegt hier verder over:

'de wonde, door zijn gedrag en het Sanatorium en de Vereeniging toegebracht, is nog niet geheeld; ze bloedt nog na'.

Het heeft vervolgens 65 jaar geduurd voordat een eigen geestelijk verzorger werd aangesteld, in die 65 jaar hebben de plaatselijke predikanten van de Nederlandse Hervormde en de Gereformeerde kerken in Zeist en omstreken de geestelijke verzorging voor hun rekening genomen.

1905 Van de gegevens van de patiënten over de eerste twee jaar (179 totaal) wordt in het jaarverslag over 1905 geconcludeerd

1e dat alle religies in Nederland in het Sanatorium vertegenwoordigd waren, het meest de Nederl. Herv. Kerk

2e dat er meer ongehouden dan gehouden werden verpleegd

3e dat zenuwlijden op zeer jeugdigen leeftijd reeds kan aanvangen; na het 25ste jaar toeneemt; weer daalt onder hen, die ouder worden dan 40 jaar; en nog voorkomt op zeer hoogen leeftijd

4e dat, ofschoon de patiënten uit allerlei maatschappelijken werkkreng waren, — van den arbeider tot den geleerde — toch de ambtenaarswereld en de koopmansstand het grootste contingent hebben opgeleverd.

5e dat verreweg de meeste verpleegden alleen lager onderwijs hebben genoten

6e dat de helft der zieken reeds langer dan twee jaar ziek was geweest, alvorens ze werden opgenomen, waardoor het volstrekt niet te verwonderen is, dat de genezing niet altijd spoedig optrad en soms geheel achterwege bleef.

7e dat de duur der verpleeging afwisselde tuschen enkele dagen en twee jaar.

En verder:

'De geneeskundige behandeling was verschillend naar den aard der ziekte. Bedrust, arbeid, koud- en warmwaterbehandeling, electriciteit, geneesmiddelen zijn allen in toepassing gebracht. Ook misten geestelijke toespraak en gebed hunne uitwerking niet. Het is voornamelijk bij zenuwzieken dat de arts den zegen eener geestelijke bearbeiding ervaart. Ook van den arbeid werd een goede uitwerking gezien. Tuin en boscharbeid, timmeren, boekbinden, schuïermaken, arbeid op de linnenkamer, in de keuken, en in de huishouding, nuttige en fraaie handwerken hielden vele patiënten bezig. Tegen ledigheid, als des duivels oorkussen, heeft onze Geneesheer- Directeure streng gewaakt.

Onnoemelijk veel nut en genoegen hebben de patiënten van het heerlijk bosch van 60 H.A. groot, waarin de doktoren hunne schaapjes laten weiden. Voorts gaven wandelingen naar Zeist en rijtoeren in den omtrek menigen patiënt eene aangename verpozing. Als afeiding deden illustraties, lectuur van verschillenden aard en onderscheiden spelen een nuttig effect. Gezellige bijeenkomsten, en soms litterarische en muzikale avondjes vielen zeer in den smaak, en deden alzoo goed'.

1905 Er kwam een pensioenregeling voor verpleegsters tot stand. Zij moesten zelf de helft van de premie betalen, 1 cent per week, en daarvoor konden zij op hun 60e jaar rekenen op een lijfrente van 300 gulden/jaar.

1906 Vertrek van Dr. Hermanides wegens gezondheidsredenen en benoeming van Dr. D. Schermers (tot 1925 Geneesheer-Directeur). De opname-indicatie werd verruimd van de typische 'zenuwlijder' naar een breder spectrum van psychisch lijden. Ook praktische redenen lagen hieraan ten grondslag, er was nog veel beddenleegstand.

1906-1925 Met de komst van Dr. Schermers kwam er naast de oorspronkelijke rust en geestelijke verzorging aandacht voor dieet, arbeid, luchtbad, elektrotherapie, beweging en hydrotherapie.

Over Dr. Schermers wordt in de 'Gedachtenisrede' ter gelegenheid van het 25 jarige bestaan van het Sanatorium gezegd:

'een man van "zachtmoedige wijsheid" Jac. 3:13. Die altijd Directeur was, zonder dat iemand op enigszins onaangename wijze bemerkte, dat hij dirigeerde. Wien niets ontging. Die verkreeg wat hij wenschte, wíjl een ieder, wat hij wenschte, hem gaame gaf. Die zich al spoedig eene vaderlijke verhouding schiep tusschen zich en zijne patiënten en het personeel, en met kinderlijke afhankelijkheid werd geëerd'.

1907

'ten slotte zij nog vermeid, dat in November j.l. ten overstaan van eene commissie uit

het Bestuur het eerste examen plaats greep van het verpleegpersoneel. Voor het eerste gedeelte, bevattende de vakken: Verpleging van Zenuwlijders en Bijb. Geschiedenis slaagden 4 zusters; voor het tweede gedeelte, bevattende de vakken: Anatomie, Physiologie, eerste hulp bij ongelukken en de Leer der Waarheid volgens het kort begrip slaagden 8 zusters en 1 verpleger. De cursus wordt voortgezet met een derde jaar in de vakken: verschijnselen bij Zenuwzieken: Ziekenverpleging; Gezondheidsleer; en de Leer der Waarheid volgens de 3 formulieren van Enigheid'.

1908 Het bestuur is overgegaan tot de verzekering tegen ziekte van werklieden en vaste arbeiders, die aan het Sanatorium verbonden zijn, en aan eigen verzekering de voorkeur gegeven heeft boven aansluiting aan eene vereeniging voor dat doel, als Patrimonium of het Chr. Nat. Werkliedenverbond. De verzekering is zoo geregeld dat, in geval van ziekte, aan den werkmán het volle loon wordt uitbetaald gedurende 13 weken. Met verlenging van nog 10 weken, indien de kas zulks toelaat. Terwijl de kas op deze wijze gevormd wordt, dat de werklieden daarin van elken gulden weekloon 1 cent storten, en ook de Vereeniging gelijk bedrag stort. Om terstond eenig fonds te hebben is bovendien door de Vereeniging als inlegsom gestort f 2 voor iedereen werkmán.

1909 Uit het jaarverslag:

'aan een desbetreffend verzoek om insignes, die bij het diploma worden uitgereikt, in bezit te mogen houden, werd in zooverre gevolg gegeven, dat iemand, die na het verkrijgen van het

diploma nog 2 jaar in het Sanatorium werkzaam is, het insigne als zijn eigendom mag behouden, terwijl het moet worden terugggegeven, wanneer men voor dien tijd de inrichting verlaat'.

1910 Op 19 oktober deelt het college van B&W van Zeist mee:

'dat de Raad dezer gemeente, in zijne gehouden vergadering, naar aanleiding van uw hiemevensvermeld verzoekschrift besloten heeft den naam van de Schapendrift te veranderen in 'Sanatoriumlaan'.

De Schapendrift was oorspronkelijk slechts een zandpad vanaf de Utrechtseweg naar de Oude Arnhemseweg maar werd in 1902 op verzoek van de Vereeniging verhard en tevens van rio-lering voorzien

1910: een foto van het bestuur wordt in het Christelijk weekblad 'De Spiegel' gepubliceerd, in het jaarverslag staat daar een verontschuldiging over: 'terloops zij nog opgemerkt, dat mocht het bestuur van ijdelheid te beschuldigen zijn, dat hierom kan zijn, dat het zich heeft laten overhalen door een ijverige uitgever zich als vergadering te laten kieken voor 'de Spiegel'. Men rekene het deze ijdelheid niet al te zwaar toe'.

1911: door de zeer droge zomer van dat jaar bracht de moestuin niet meer voldoende op en moesten er aardappelen en groenten worden bijgekocht, maar tevens de verpleegprijzen worden verhoogd, met 50, 25 en 10 cent voor respectievelijk de eerste, tweede en derde klasse. De tarieven kwamen daarmee op: 1,60 -7, 50 gulden

1911 In een goed afgeschutte ruimte in het bos was een z.g. luchtbad geïnstalleerd, het jaarverslag vermeldt daarover: 'het luchtbad blijft zeer voldoen, vooral voor de mannelijke patiënten. De vrouwen maken er niet zoveel gebruik van. Het wordt ook meer bezocht door patiënten van de 3e dan door die van de 1e en 2e klasse. Onder leiding van broeder van Gameren worden er geregeld gymnastische oefeningen in gemaakt, 's zomers nagenoeg ongekleed.

1912 Een zestal dames organiseerden een bazar, van de opbrengst van 900 gulden werd een kerkorgel aangeschaft, dit bracht de voorzitter tot de uitspraak: 'mocht nu het einde zijn niet slechts een nieuw kerkorgel, maar ook een lief, aanlokkelijk kerkgebouw. Ook aan een bedehuis blijft dringend behoefte bestaan'. (Het zou tot 1938 duren voordat het eigen kerkgebouw in gebruik werd genomen).

1913 De ontspanning bestond uit een kegelbaan, een croquetveld en tennisbaan, maar een 'der wenschen van den Geneesheer-Directeur dat er in de openluchtspelen nog meer variatie worde gebracht, en dat verpleegsters, — om goede leiding te kunnen geven en afwisseling te kunnen bieden, — in de verschillende vormen, b.v. van het balspel, eenig onderricht ontvingen'. Jaarlijks werden er geschenken ontvangen, in 1913 een roeiapparaat en een rijwielapparaat, 'waardoor onze patiënten tot heilzame beweging van spieren en zenuwen op den zandigen bodem, waarop ons Sanatorium staat, kunnen roeien, en zelfs in het kleinste vertrek kunnen fietsen.

1915 Na een aantal jaren van onderhandelen is er een samenwerking met andere instellingen over de inhoud van de examens, zodat de diploma's over en weer erkend worden.

Aan de gebouwen en het terrein wordt in ieder jaarverslag aandacht besteed in 1915 lezen we:

'vooral echter willen wij er op wijzen, dat sinds geruimen tijd een aanvang is gemaakt, met het verbeteren of verfraaien van ons groot bosch. In sombere gedeelten daarvan is oud hout gekapt, hetwelk thans voor mobiliteitsdoeleinden aangekocht, een goede opbrengst geeft. Waar meer lucht en ruimte gewenscht werd geoordeeld, is open terrein gemaakt, ter afwisseling (het oog wil ook wat) werd hier en daar nieuw, frisch hout aangeplant. Nieuwe brede lanen worden aangelegd. Veel daarvan geschiedt door ons eigen personeel.'

1918 Dr. Schermers is 12 ½ jaar in dienst van het Sanatorium, de secretaris meldt hierover: *'een gedenkdag die wel niet tot de groote kan worden gerekend, wijl het koper niet zoo kostbaar is als het zilver, en het zilver nog verre beneden het goud in waardij moet worden geschat, maar die toch daarom der vermelding alleszins waardig is, wijl Dr. Schermers niet meer in zijne jeugdige kracht, maar reeds op de mid-daghoogte zijn levens gekomen, den moed had, door ervaring gerijpt, den last der directie voor ons Sanatorium op zich te nemen. 'Het bestuur meende aan alle dienende broeders en zusters een vrijen dag te moeten geven niet meer een keer per mand, maar om de veertien dagen.'*

Het bestuur signaleert een probleem: 'wat in

de toekomst wellicht nog grooter moeilijkheid zal baren, is de komende tienurige werkdag in de inrichtingen voor verpleging'. 'Reeds voor de patiënten is het niet gewenscht, dat er voortdurend wisseling van dienst plaats grijpt, wijl de dienstdag van de verpleegster alweer verstreken is. Maar vermindering van arbeidstijd zal ook vermeerdering van arbeiders met zich meebrengen. Maar vanwaar zullen wij de benodigde meerdere arbeidskrachten verkrijgen?'

1919 'Op 1 October bracht Hare Majesteit de Koningin-Moeder (de Hooge Beschermvrouwe) een bezoek aan het Sanatorium, zij werd vergezeld door Freule van de Poll en jhr. Van Tets. 'Hare Majesteit sprak vriendelijk met de hoofden der verschillende afdelingen, deelde onder de patiënten bouquetjes uit, en betuigde Hare tevredenheid met hetgeen zij zag. Voor het vertrek werd thee gepresenteerd met versnaperingen en fruit. In de hal van het Hoofgebouw werd spontaan door de aanwezigen aangewezen het tweede vers van het Wilhelmus: In Godes vrees te leven, heb ik altijd betracht....'.

1920 Weer een droge zomer, het jaarverslag vermeldt: 'de groentetuin heeft door langdurige droogte grote schade geleden, de fruittuin is door nachtvorsten geheel verongelukt. Maar met de varkensmesterij gaat het goed, zowel om de verkregen mest als om de goede kwaliteit vlees die zij afwerpt, steeds lonend.

1920 Aan het verplegend personeel wordt, in plaats van om de 14 dagen, nu iedere week een vrije dag gegeven'.

Koningin Emma 1920.

FOTO ZHG

1921 'Het onderhoud aan terrein en gebouwen eischte ook dit jaar weder belangrijke offers' en verder 'de oudste en invalide geworden ledikanten in de paviljoens 3e klasse moesten door andere worden vervangen; een verjongingskuur, die nog voortduurt'.

Maar ook de directeur is blij: 'Zelfs werd het

torentje van het Hoofdgebouw van een schitterende (in den letterlijken zin van het woord genomen) windvaan voorzien, en daarmede des directeurs hart verblijd. Wij weten dan nu ook te Zeist nauwkeurig, uit welken hoek de wind waait'.

1924 Stichting van een eigen pensioenfonds met vooralsnog een voorlopig karakter. Het pensioenfonds van deze (kleine) Vereeniging is gelijk aan die van de (grote) Vereeniging, 'zoodat door onze Vereeniging 7% en door de beambten en het personeel 5% gestort wordt van de genoten jaarwedden, vermeerderd, waar zulks nodig is, met een bedrag (f 600) voor inwoning en voeding'.

'De opleiding voor ons verpleegpersoneel is thans ingericht in overeenstemming met de ministerieele bepalingen Van 13-17 December 1923 (Staatscourant van 31 december 1923 No 252)'. Verder heeft het sanatorium erkenning aangevraagd als opleidingsinrichting volgens de wet.

1925 Het 25-jarige bestaan van de Vereniging werd op plechtige wijze in het Gebouw voor Kunsten en wetenschap te Utrecht gevierd. Uit de Gedachtenisrede door de secretaris, ds. A. van Andel (ook al 25 jaar secretaris (en overleden in 1926 (FI):

'Legaten ontvingen wij niet veel. Slechts vier maal werd in de verlopen 25 jaren de Vereeniging bij testamentaire beschikking bedacht' (totaal f 16.500). 'Dankbaar zijn wij ook voor dit goede uit Gods hand, Wiens is het goud en zilver en het vee op duizend bergen. Maar .... waarom gaan zoovele beweldadigden bij hunne

uiterste beschikking onze zenuwkranken voorbij ....? Voor de aflossing onzer schulden; voor de uitbreiding van ons Sanatorium; voor de vervulling eener zoo lang gekoesterde begeerte n.l. het stichten van een afzonderlijk kerkgebouw, zoo het zoo nu en dan ontvangen van een offer der dankbaarheid in den vorm van een legaat onzer arbeid ongemeen sterken'.

Van de gemeente Zeist werd extra grond gekocht: 'wjl de expansie van de Gemeente Zeist er toe drong. De huizenbouw nadert zoo snel onze grenzen, dat het te bezien stond dat de vrijheid van paviljoen IV spoedig ernstig zou worden bedreigd. Daarom werd besloten tot het aankopen van plm 1 H.A. gemeentelijken bouwgrond tegen f 2 per m2, oostelijk van ons bosch, een deel van de z.g.n. "Vakse heide".

'Terwijl ten laatsten uw bestuur zich ook bereid heeft verklaard mede bij te dragen in de kosten (f 3000) van verharding van den z.g.n. Panweg, die aan de noordzijde van ons Sanatoriumbosch loopt, waartoe de gemeente Zeist heeft besloten'.

1925 - 1936 Dr. C.W. Scheffer, directeur; in deze periode werd de verpleegkunde als eigen discipline verder uitgewerkt.

1926 'Met het oog op den woningbouw in het Patijnbosch heeft de Utrechtse Waterleidingmaatschappij grotere buizen aangelegd, waardoor de watervoorziening belangrijk is verbeterd. Een klein stukje grond aan de Eikenscheelaan moest worden aangekocht om blijvende vrijen uitgang ons te verzekeren'.

1928 'In den zomer van 1928 werd een nieuwe telefooninstallatie aangebracht. De installatie geleverd door de Bell Tel. Maatschappij is van het geheel automatisch systeem, met eveneens automatische laadinrichting, en de centrale post is geplaatst op den zolder boven het badhuis, wat zowel als punt van uitgang voor de kabels als met het oog op de droge atmosfeer daar uiterst geschikt punt bleek te zijn. In 't geheel is een 28-tal toestellen geplaatst. De installatie voldoet, nadat enkele kleine gebreken zijn verholpen, zeer goed en is een belangrijke verbetering van de uitrusting van het Sanatorium te noemen'.

'Uit groote dankbaarheid voor de heeren Ds. A. van Andel en F. Gunnik Bz. en ter herinnering aan en verlevendiging van de vele diensten door hen aan de Vereeniging van hare oprichting aanbewezen, werden een tweetal lanen op het terrein 'Van Andellaan' en Gunniklaan genoemd. Moge zij ook hierdoor nog tot ons spreken, nadat zij gestorven zijn'.

1929 Invoering van het 'Verplegingsbesluit' met zijn 55-urige werkweek.

1930 In het verslag van de Geneesheer-Directeur lezen we: *'het blijft mijne meening dat een radioinstallatie voor het Sanatorium noch noodzakelijk noch gewenscht zelfs is. Veeleer komt het mij voor, dat het Sanatorium zijn patiënten een weldaad bewijst door hen te beveiligen voor de radio die er toch zoo sterk aan meewerkt elke mogelijkheid van rust illusoir te maken'.* (de eerste radio kwam in 1937).

1932 Op 1 januari was Mej. Dr. J.G. Klomp 25 jaar als arts aan het Sanatorium verbonden. In alle jaarverslagen wordt zij nadrukkelijk in de dank van het bestuur betrokken en 'gaarne zou het Bestuur een feestelijke samenkomst hebben willen beleggen om Dr. Klomp te huldigen voor haren verdienstelijke, en zeer gewaardeerde arbeid gedurende een kwart eeuw, doch heeft daarvan moeten afzien op nadrukkelijk verzoek van dr. Klomp, die aan alle huldebetoenen zich onttrok door een reis buitenlands te maken'. (In 1933 nam Dr. Klomp wegens ernstige ziekte ontslag).

1934 Mr. G.A. Diepenhorst uit Zeist wordt voorzitter van de (kleine) Vereeniging. Bij zijn afscheid als voorzitter in 1964 wordt hem dank gebracht 'voor zijn uiterst bekwaam en toegewijd beleid. Zijn grote intelligentie, zijn scherp zakelijk inzicht, zijn liefde voor het werk der christelijke barmhartigheid zijn het sanatorium zeer ten goede gekomen, terwijl wij bovendien steeds geboeid werden door zijn sprankelende humor' (overleden in 1968).

1935 'Het is het bestuur gelukt dit jaar twee perceelen te verkopen, een perceel ter grootte van 13.6 H.A. tegen f 1.20 de M2 en een perceel van 7 H.A. a f 0.90 de M2'.

1936 - 1962 Dr. A. Hutter, directeur, in 1955 wordt dr. Hutter ziek en zijn positie wordt tot 1962 waargenomen door Dr. J. van Baalen (van 1935-1974 in dienst van het Sanatorium).

Dr. Hutter voert een nieuwe psychiatrische geneeswijze in: de elektroshocktherapie. Deze

therapie zal tot in de jaren zeventig het 'handelsmerk' van het Sanatorium zijn.

Bij het aantreden van Dr. Hutter zegt de voorzitter: *'De leiding van de directeur gaat niet slechts over de hoofdzaken, maar ook over de kleinste onderdeelen van het veelzijdig saamgesteld organisme, dat het Sanatorium is. Hij moet niet alleen wetenschappelijk op het terrein der psychiatrie geheel "bij" zijn, zoals dat genoemd wordt, maar ook praktische kennis van de huishouding, van de tuinbouw, het vloeiveld en de varkensteelt mag hij niet veronachtzamen'.*

1938 Op 17 oktober werd de nieuwgebouwde kapel in gebruik genomen met de bede: " Dat uwe ogen open zijn nacht en dag over dit Huis, over deze plaats" 1 Kon. 8:29a.

1939 - 1940 In augustus 1939 mobiliseert Nederland zijn troepen. Op 10 november geeft de commandant van het veldleger bevel tot onmiddellijke ontruiming van het Sanatorium, dat beschikbaar moet zijn voor onderbrenging van militairen. *'De patiënten die daarvoor in aanmerking kwamen werden naar huis gezonden, maar vele anderen moesten elders worden ondergebracht, n.l. 38 in de Valerius-Kliniek, 23 in Vogelenzang, 16 in Ockenburg en 3 in Veldwijk. Des avonds was het geheele Sanatorium leeg'.*

Op 4 december kon een deel (30 patiënten) van het Sanatorium in het gehuurde 'Huis Leyduin' in Overveen ondergebracht worden. In februari 1940 kon 1 paviljoen weer in gebruik worden genomen, eind juni werden de gebouwen door de militairen weer vrij gegeven voor het reguliere gebruik.

1941 'Eenige verhooging van salaris geschiede aan de gehuwde arbeiders, terwijl het verplegend personeel een vacantietoeslag ontving'.

1947 'Dit jaar heeft in het teken gestaan van inhalen-van-de-achterstand, die gedurende de oorlogsjaren is ontstaan. De salarissen zijn vrij ingrijpend herzien en in de moestuin zijn belangrijke verbeteringen aangebracht door vrij grote vergravingen en vernieuwde bevoeiingsmogelijkheden, terwijl de aankoop van een warenhuis tot het kweken van vroege groenten, door het bestuur overwogen wordt (voor rond f 15.000 in 1948 geplaatst (Fl)). Ook werd besloten tot de bouw van een fruitbe- waarplaats'.

1950 Bij het 50-jarig jubileum zegt de voorzitter Mr. G. A. Diepenhorst: 'Geen van de mannen die op het denkbeeld van dit werk zijn gekomen, durfde vermoeden, dat daaruit zou groeien ons in het prachtige bosterrein van 40 HA (1950) schitterend gelegen Sanatorium van vandaag. Vijftig jaar geleden lag daarop het cachet van die ernstige, kalme tijd, waarin patiënten zo eens een jaartje kwamen logeren of hier zelfs een rustige levensavond zochten. Nu heerst de strenge, gerationaliseerde zakelijkheid. De verpleegduur wordt op de dag afgestapt en de publieke kassen geven hoogstens een of twee dagen langer, maar dan moet de geneezing ook een feit zijn, of zuiverder uitgedrukt, fabrieksmatig in orde zijn. Gelukkig dat de moderne therapeutische middelen en de grote bekwaamheid van onze medici het mogelijk maken aan de eisen van de moderne, gereguleerde en administratief beheerste leven tegemoet te komen'.

Ter gelegenheid van het 50-jarig jubileum hebben oud-patiënten een bedrag van f 3500 aangeboden voor het orgelfonds. Verder.

'Het hoogtepunt was wel, toen Staatssecretaris Dr. Muntendam in opdracht van H.M. de Koningin, onze Geneesheer-Directeur Dr. Hutter het officierskruis van de Orde Oranje-Nassau op de borst spelde'. Dit voor zowel het werk voor het Sanatorium als voor de wetenschappelijke prestaties van Dr. Hutter.

1951 De secretaris merkt in het jaarverslag op dat: 'moelijkheden van zeer grote importantie heb ik in de notulenboeken niet kunnen ontdekken. Natuurlijk waren daar telkens de alledaagse kwesties, die soms zorgen baarden'. 'Wanneer dan ook ooit iemand zich eens geroepen mocht gevoelen om de historie van het sanatorium te beschrijven zou ik nu reeds willen constateren dat zo iemand wel een bijzonder begaafd scribe zal moeten zijn om zijn pennenvrucht genietbaar te doen zijn. Dit is dus niet het gevolg van het betekenisloze van het Sanatorium, maar wel dat in zijn geschiedenis het markante ontbreekt omdat heel deze vijftig jaren staan in het teken van rustige voortgang en ontwikkeling en zegen, zonder deiningen van enige betekenis'. (daarna worden toch nog twee dingen genoemd de malaise tijd in de dertiger jaren en de evacuatie in 1940).

De term zenuwlijders in de naam wordt vervangen door zenuwzieken.

1953 In dit jaar begint de secretaris (ds. W. Schouten) in alle jaarverslagen iets te zeggen over het nut dan wel onnut van jaarverslagen,

een selectie:

'voor de uitvinder van jaarverslagen is het gelukkig dat hij onbekend is gebleven, want het horen van zijn naam zou ongetwijfeld menigeen de griezels over de rug doen lopen. Toch is dit ongetwijfeld een groot man geweest, die hoe onbekend dan ook, school gemaakt heeft, want nog nooit is er een secretaris geweest die het aandurfde om met een eigen stijl voor de dag te komen. Hij is zelf nooit aan het woord, maar dat is die grote onbekende uit lang vervlogen jaren. Voor de schrijver van een jaarverslag is het goed aan deze dingen te denken, opdat hij verstaan zou dat het maken van veel jaarverslagen vermoeding des geestes is'.

'De plicht een jaarverslag te schrijven brengt een mens in sterke verleiding iets te doen dat helemaal niet mooi is. De verleiding om domweg het verslag, dat hij verleden jaar met heel veel zorg heeft op gesteld nu weer voor te leggen. Hij heeft daarbij een goede om er ongehavend door te rollen en op dit autoplagiaat niet te worden betrap'.

'het is moeilijk om geen dingen te vertellen die iedereen al weet; het is moeilijk om in zulk verslag werkelijk iets te beweren en zich van algemeenheden te onthouden'.

'Opvallens is er niets, maar dan ook totaal niets te vermelden. Moest het verslag zich daartoe beperken, dan was het in luttele regels geschreven'. (1967)

'Een moeilijke opgave in het leven van uw verslaggever is ongetwijfeld het opstellen van een

jaarverslag van de handelingen en lotgevallen onzer vereniging. Vooral, nu sedert enkele jaren de geneesheer-directeur de fata uit het eigenlijke sanatoriumleven uitvoering rapporteert, heeft dit een dubbel accent gekregen. Zo blijft er (voor de secretaris (Fl)) weinig te vermelden'.

'Het maken, voorlezen, lezen en aanhoren van een jaarverslag kan zowel emotioneel als saai zijn'. (1970)

1954 (Na het plannen maken in 1951 en 1952 en uitvoering in 1953 en 1954) ingrijpende en modernisering van het hoofdgebouw, volgens een plan van architect Leo G. Visser. Hierbij werd door de ziekte van de Geneesheer-directeur van feestelijkheden afgezien.

1959 De naam van de vereniging verandert in 'Christelijke Vereniging tot behandeling en verpleging van lijdens aan neurosen en psychosen'.

In het jaarverslag meldt de secretaris dat: *'de personeelsbezetting blijft een voorwerp van zorg. Er worden vele honderden guldens uitgegeven aan advertenties en in de regel met zeer pover resultaat. Dr. Hutter fluistert wel eens dat vele kerkbodes in ons goede vaderland hun sober bestaan voortslepen alleen omdat het Sanatorium zovaak adverteert. Zo wordt uit het kwade het goede geboren en levert het Sanatorium toch een belangrijke culturele bijdrage; want wat zou Nederland zijn zonder de vele honderden kerkbodes'.*

1960 Uit het jaarverslag *'Wat de werkzaamheden van bestuur en moderamen betreft, haar belangrijkste activiteit was erop gericht ZO WEINIG MOGELIJK TE VERGADEREN. Vergaderingen zijn immers in het moderne leven niet meer populair. En wie is geen kind van zijn tijd'. En de praktijk toont aan dat de zaak evengoed behartigd wordt als in vroegere tijd. Toen vergaderde men soms twee volle dagen voor de behandeling van de begroting. Nu hoogstens anderhalf uur. En het gaat minstens zo goed. Bijna een onderwerp voor een dissertatie'.*

1962- 1984 Dr. A.Lit, directeur. De voorzitter zegt over hem in zijn jaarrede: *'wij zochten iemand van hoog wetenschappelijke standing, bovendien begiftigd met kwaliteiten als: gouvernemente kracht, commercieel inzicht, beminlijk voor patiënten, vaderlijk voor verpleegsters, bereidvaardig tegenover het bestuur'.* In een interview in 1991 vermeldt Dr. Lit dat een van zijn eerste daden was het aanschaffen van koelkasten, zodat het koelen van de melk onder stromend water bij warm weer niet meer nodig was. Dr. Lit voerde in het begin van de jaren zeventig de slaapdeprivatie therapie voor behandeling van depressies in.

1968 'Dr. Lit meldt in zijn jaarverslag dat 'tot onze vreugde onderging de geestelijke verzorging van onze katholieke patiënten een verdieping, doordat kapelaan A.J.M. van der Jagt nu regelmatig in onze kapel de mis celebreert', dit wordt door de geringe belangstelling in 1972 weer gestopt.

1970 De eerste niet medicus (J.Lodder) doet zijn intrede als directieid (hij was in 1947 reeds tot administrateur en in 1968 tot adjunct-directeur benoemd).

De benoeming van een full-time geestelijk verzorger, Ds. J. Voorsteegh. De directie stemde in met de wens van Ds. Voorsteegh om in de kapeldiensten ook het Heilig Avondmaal te kunnen vieren. *'De hiertoe benodigde Avondmaalstafel en Avondmaalszilver werd aangeschaft en op 8 november had de eerste viering van het Avondmaal plaats. Assistentie verleenden twee ouderlingen van de hervormde Sjaloomwijkgemeente, een lid van het personeel en een patiënt.'*

1971 Uit het verslag van de directeur bij de eerste betonstorting op 4 juni voor de nieuwbouw stond niet *'een bestuurder in jacquet, een directeur in witte jas, maar de laatst binnengekomen leerling-verpleegkundige onder een valhelm in wit schort die de plechtige honneurs waarnam.'*

1972 Opening van het medisch-administratief centrum en opening van een personeelsflat, de verpleegkundigen behoeften niet meer op de zolderverdiepingen van de afdelingen te wonen.

1973 Opening van een Geriatrische afdeling Bij het 70-jarig jubileum werd van officiële feestviering afgezien vanwege het plotselinge overlijden dokter de Wilde, 'die in korte tijd al zo sterk zijn stempel op de geriatrische afdeling had gedrukt'.

Wel werd een reünie door 200 oud-personeelsleden bezocht (die kon niet meer afgelast worden)

Het mededelingenblad van het sanatorium gaat Santé heten.

1974 Jaarverslag van de Sanatoriumstaf (niet meer van de directeur of de directie, maar van de gehele staf) en hieruit: 'in de grond van de zaak zijn de patiënten onze werkgevers'.

1975 Ér wordt hier nog steeds het woord patiënt gebezigd, omdat iedere andere elders gebruikte aanduiding er nog meer naast is. Bewoners? Huisgenoten? Cliënten? Het laatste doet mij altijd aan kruidenierszakken advocaten denken. Bovendien betekent het letterlijk zo iets als vazal, horige van een rijkard! Eigenlijk zou de aanduiding moeten worden ingevoerd die in het vorige jaarverslag al even opdook: werkgevers!.

Oprichting van een Ondernemingsraad

1977 Einde van de eigen in-service opleiding, officieel opgeheven per 1 september 1984.

1978: bij het 75 jarig jubileum werd een organisatorische verandering ingevoerd, de Vereniging werd omgezet in een stichting met als naam: Stichting Christelijk Sanatorium Zeist.

1982 De provincie Utrecht wil een fusie tussen de Willem Arntz Hoeve en het Chr. Sanatorium, dit wordt door de instellingen afgewezen, zij willen hun eigen identiteit behouden, wel wordt

een vorm van samenwerking aangegaan.

1983 Het Sanatorium bestaat 80 jaar; de aparte jaarverslagen van de secretaris zijn beëindigd.

1985 Het bestuur besluit de naam van het Sanatorium aan te passen aan de daadwerkelijke functie: Psychiatrisch Ziekenhuis "Het Christelijk Sanatorium" en de naam van de Stichting: "Stichting Christelijk Sanatorium".

1985 - 1989 Mw. Drs. A. M.A. Oyen-Meijs, directeur behandelzaken

1986 Personeelsflat verkocht, in 1986 werden nog 8 van de 150 kamers door werknemers van het Sanatorium bewoond.

'Het weiland aan de andere kant van de Oude Arnhemseweg staat met zijn ruim 3,5 hectare bouwgrond al jarenlang in de belangstelling van de Gemeente Zeist, regelmatig werd er van de kant van de gemeente, zowel schriftelijk als mondeling, op aangedrongen om de onderhandelingen over de verkoop van het weiland te starten'. Het bestuur besloot thans het gesprek over eventuele verkoop te openen.

'Het Regionaal Streekplan voor de Provincie Utrecht kwam uit en helaas werd aan het Sanatoriumbos geen bosbestemming gegeven'. In dit streekplan staat vermeld 'dat (een deel) van het Sanatoriumbos in de toekomst mogelijk voor woningbouw bestemd zou kunnen worden'.

1988 Het Sanatorium bestaat 85 jaar; een

overzicht van de capaciteit voor het opnemen van patiënten:

1903: 40; 1953: 170; 1978: 224; 1988: 209 + deeltijdsbehandelingskliniek voor 20 patiënten en een psychiatrische polikliniek.

1989 - 1993 Chr. G. Hrachovec directeur behandelzaken

1991 De Stichting Steunfonds Vrienden van het Christelijk Sanatorium draagt 2 weilanden te Zeist en Hoogland en enkele legaten over aan de Stichting, deze heeft de weilanden aan de gemeente Zeist verkocht, die vervolgens o.a. socio-woningen heeft gebouwd in het Parmentiersvak.

1992 1 januari 1992 fuseert het Chr. Sanatorium, na jarenlange onderhandelingen met het Willem Arntz Huis te Utrecht, de Willem Arntz Hoeve te den Dolder, het Instituut voor Psychiatrische Dagbehandeling De Windeshof te Bilthoven, Herwonnen Levenskracht te Bosch en Duin, De Arienshof te Bosch en Duin en Sonnehaert te Zeist, tot de H.C. Rümke groep.

De H.C. Rümke groep had 1350 medewerkers, 1000 klinische behandelplaatsen, 100 dagbehandelingsplaatsen, diverse poliklinieken en een samenwerking met de Rijksuniversiteit Utrecht en het Algemeen ziekenhuis.

H.C. Rümke (1893-1967) was een van de belangrijkste Nederlandse psychiaters van de 20e eeuw en na de 2e wereldoorlog internationaal de meest bekende Nederlandse psychiater. Hij was hoogleraar te Utrecht van 1936-1963.

1993 De wekelijkse kerkdiensten in de Kapel worden gestopt.

2000 Per 1 januari fusie van de H.C. Rümke groep (Utrecht) met het Riagg Westelijk Utrecht en Riagg Stad Utrecht tot Altrecht. Altrecht is een geconstrueerde en heeft geen betekenis. 'De organisatie zal zelf inhoud moeten gaan geven door gedegen geestelijke gezondheidszorg te leveren aan de cliënten'. Het is aan de medewerkers om waar te maken waartoe het publiek in Utrecht de naam associeert en dat is o.a. 'voor ons allemaal, te vertrouwen, goed geregeld', aldus een citaat uit Nieuws Flits nr. 1, 2000 (ondanks dat: enkele 'verzonnen' verklaringen zijn: Alles van Utrecht en (waar men) Altijd Terecht kan)).

Altrecht is daarmee een grote GGZ instelling in Midden Westelijk Utrecht, met ruim 2000 mensen in vaste dienst, in een werkgebied met 750.000 mensen.

Het uitgangspunt van de nieuwe Stichting is: dat altijd hulpverlening zo ambulantly mogelijk is; per dag zijn er 2500 cliënten contacten.

De kerntaken liggen op het gebied van kennis en behandeling van complexe psychische en psychiatrische problematiek (2e lijn) en ondersteuning van de 1e lijn (huisartsen, gemeente en politie).

altrecht

Doldersweg 104, 3724 BN Den Dolder Nederland

Het oorspronkelijke embleem van het Sanatorium is ontstaan uit een combinatie van het wapen van de gemeente Zeist met de Griekse letter Psi. Dit is de beginletter van het griekse woord Psychè, dat ziel betekent.

ARCHIEF SANATORIUM

Verantwoording

Uit de jaarverslagen van het bestuur der Vereniging tot Christelijke Verzorging van Zenuwlijders in Nederland, waarvan het Christelijk Sanatorium uitging, en haar opvolgers is bovengestane selectie gemaakt. De jaarverslagen tot 1940 zijn zeer uitvoering opgesteld (die van 1941-1946 ontbreken), dat is ondermeer de reden waarom uit de eerste jaren de meeste citaten afkomstig zijn.

In deze selectie zijn de medische gegevens en de voortdurende aandacht voor de grondslag van het Chr. Sanatorium welke al het doen en laten van bestuur en medewerkers bepaalde niet opgenomen, zij vergen een aparte studie. Een citaat uit 1916 dient als voorbeeld waarmee ieder jaarverslag inhoudelijk begonnen of besloten werd.

'Wat wij blijvend behoeven is "brood", in den ruimen, alle levensonderhoud omvattenden zin, waarin Jezus het gebruikt heeft in zijn exemplair gebed: 'geef ons heden ons dagelijksch brood! Voegen wij dan bij den arbeid ons gebed, en bij het gebed onzen arbeid. Laat ons arbeiden, alsof bidden niet hielp, alsof al onze arbeid niet baatet: 'onze Vader, die in de hemelen zijt, geef ons heden ons dagelijksch brood!'

Bronnen

- Jaarverslagen 1900- 2001
- Santé magazine: uitgave ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het Chr. Sanatorium voor neurosen en psychosen te Zeist. (van Lonkhuyzen, Zeist)
- Heer en heelmeesters; negentig jaar zorg voor zenuwlijders in het Chr. Sanatorium, onder redactie van G. Hutschmackers & C. Hrachovec (Sun, 1993)

